

А 29

кэр.308

АНАТИА

АЛ ШКОЛНУ
ЭКИНЧИ КЛАССЫНА ОҚҰУ КИТАБ

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1963

АДЖИЛАНЫ Л. И.

А Н А Т И Л

АЛ ШКОЛНУ
ЭКИНЧИ КЛАССЫНА ОКЪУУ КИТАБ

*Къарачай-Черкес облоно
бегитге нди*

ЖЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК — 1963

ДЖАЙНЫ ЭСГЕ ТЮШЮРЮУ.

Джайны эсге тюшюрюу.

Эсге тюшюрейик озгъан джайны,
Ол кюнлени, кечелени.

Шынкъарт къатында джылы кече,
Джырланнъан къадар джырланы!

Чегет ичинде кёл джагъасына
Барыб тюшген эдик биз.
Джанъы сауулгъан татлы сютню
Суйюб иче эдик биз.

Бачхалагъа чага биз эте эдик,
Суу бойнунда кюннъе кыза,
Колхозубузну уллу тюзюнде
Будай башланы джыя.

М. Смирнов.

Таякъ джанъур.

Сибириб джолну,
 Сууукъ джел джетди.
 Кюнню джылыуу
 Къалмайын кетди.
 Къара булутла
 Джабдыла джерни
 Кёрмезча болду
 Кёзге тюртгенни.
 Къыйырсыз кёкню
 Джарыгъы кетди.
 Кюкюреб, джашнаб,
 Бир джанъур джетди.

Кенъ орамланы
 Ырхыла оюб,
 Бош сабийлеге
 Табылды оюн.
 Джел шаушалгъанлай
 Кюн кёлтюрюлдю.
 Уллу гитче да
 Хансха тегюлдю.
 Таза джибекча,
 Джашнайды тегерек,
 Сырт да, тюз да
 Бирден кегерек.

Хубийланы О.

Усдалыкъ керекди.

Бир кюн Осман меннѣ келиб:

— Джур чабакъ тутаргъа барайыкъ,—деди. Мен ары дери чабакъ тутмагъан эдим. Алай болса да, тау-кел этиб, Осман къатыш тебретим.

Экибиз да къармакъларыбызны джарашдырыб, суу ызына бардыкъ. Къурт да джыйыб, Османны этгенине къараб, мен да къармагъыма къурт салыб, экибиз да чабакъ тутуб тебретим.

Бир кесек заманны ичине Осман талай чабакъ тутду. Мен а не бек талпыб кюрешдим эсе да, бир джаныз да туталмай, мыдах болдум. Сора Осман ышарашара меннѣ келиб:

— Сен, Махмуд, былай бла чабакъ туталлыкъ тюлсе. Сен чабакъланы юркютеме деб къарамай, сууну кюн джарытыб тургъан джерине бараса. Къармакъ чыбыгъынъы кѣлекгесин кѣремисе? Чабакъла аны кѣрюб къачыб кетедиле. Сууну бойнунда акъырын джюрюмей чабакъланы къоркъутхан этесе,—деб къалай этерими юретди.

Бир кесек замандан мен да чабакъ тутуб башладым. Энди андан бери мен хар не ишге усдалыкъ керек болгъанын билдим.

Соруула бла этерге иш.

1. Махмуд аллында чабакъ нек туталмай эди?
2. Османны чабакъ тутаргъа усдалыгъы неден белгили болду?
3. Сен джашагъан джерде чабакъ бармыды?
4. Сен чабакъ тута билемисе?
5. Къаллай чабакъланы биле эсенъ да аланы атларын айт.
6. Къайда къайсы сууда ким бла чабакъ тутханыгъызын айтыгъыз.

Бёдене бла джюджеклери.

(Таурух.)

Эркишиле чалкы чала эдиле. Ол чалкы ызда за-
ба тубюнде бёденени уясы
бар эди.

Бёдене джыйгъан азы-
гъын да алыб, учуб уясы-
на келгенинде, уясыны
тёгереги чалыныб тургъа-
нын кёрдю. Ол заманда
балаларына былай айтды:

— Хы, балаларым,
кыйынлык келди! Энди дауур этмегиз эм кымыл-
дамагъыз, алай болмаса ёлдюгюз: инъирде сизни баш-
ха джерге кёчюрюме.

Бёдене джюджекле уа биченликни джарык бол-
гъанына къууаныб «Анабыз къарт болгъанды да бизни
къууанырыбызны суймейди» деб былай айта эдиле.
Алай бла, ала кычырыб, сызгырыб тебретиле.

Сабийчикле чалкычылагъа азык алыб барыб,
аланы тауушларын эшитиб, уяларындан алыб, бёдене
балачыкъланы боюнчуклары юзюб алдыла.

Л. Толстой.

Соруула бла этерге иш.

1. Бёденени уясы къалайда болгъанды?
2. Бёдене уясына къайтханында не тюрлениу кёргенди?
3. Ол балачыкъларына не затны юретгенди?
4. Бёдене балачыкълагъа не болгъанды?
5. Бёдене балачыкъла аналары айтханны этмегенлери игими болгъанды, огъесе аманмы болгъанды?
6. Сиз бёдене кёргенмисиз? Қъачан? Қъайда?
7. Бёдене этни адам ашаймыды?
8. Азык алыб келген сабийле игими этгендиле? Сиз аланы орунларында болсагъыз не этерик эдигиз?
9. Ол сабийлеге не айтыргъа боллукъду? Бу соруулагъа толу джууабла къураб, хапар джарашдырыб келигиз.

Пионер лагерь.

Кёк джагъада, тау башында
Шатырланы салгъанды.
Игиди джашау лагерде:
Къолунъ, бутунъ чыныгъады,
Бютеу лагерь джыйылыб,
Отряд тенъизге къуюлады.
Джууунадыла толкъунлада,
Тенъиз сууда ташаядыла,
Андан чыгъыб, къумда
джатыб
Кеслерин кюннъе къыздырадыла.

Байрамкъулланы А.

Соруула.

1. Сиз джай пионер лагерде болгъанмысыз?
2. Къалайда? Къачан болгъансыз?
3. Сиз тенъиз кёргенмисиз? Атын айтыгъыз.

КЁГЕТ БАЧХА

Колхоз бачхала.

Бизни колхозубуз хар тюрлю ууакъ урлукъ битдиреди. Турмадан, быхыдан, агурчадан башлаб, къудоругъа, къобусдагъа дери аны тюзлеринде битмеген кёгет джокъду.

Бизде чынъ алгъа айлыкъ турмала джетедиле. Аланы ашаб бошагъынчы, быхыла, сохан башла джетедиле. Аланы хантха къошсанъ, бек иги болады.

Былай бла ууакъ урлукъ бирини ызындан бири джетиб, къралгъа берлигибизни да бериб бошаб, колхозчуланы иш кюнлерине бериб, ууакъ кёгетледен уллу хайыр тюшеди.

Элден узакъ болмай колхоз къаб, агурча салгъанды. Аланы тёбен джанларында талада учу-къыйыры болмагъанча сохан, тюрб къобусда тахдала джашнайдыла. Сентябрь ай бошалды. Қъабла сойланадыла. Помидорла, шибижиле къызарыб, энишге салынадыла.

Бу уллу битимни ариу джыйыб, иш кюнлеге юлешиб, колхозчула татлы хантла этедиле. Қъышха да кёб къойгъандыла, асыргъандыла: кёб къобусда, агурча, помидор тузлагъанбыз. Турмаланы, соханланы, сармакъланы, тюрб къобусдаланы джер юйге салыб асырагъанбыз.

Байрамкъулланы А.

Соруула бла этерге иш.

1. Колхоз бачхада не затла битедиле?
 2. Колхозчула не кёгет урлукъ саладыла? Кёгетле бла кьалай хайырланадыла?
 3. Къышха сиз кьайсы кёгетлени тузлай билесиз?
 4. Сиз бачха кёгетледен кьаллайлары билесиз?
 5. Школ бачхада сиз кьайсы кёгетлени битдиресиз?
 6. Сен джашагъан джерде колхоз не урлукъла салады? Анда ким ишлейди? Сиз колхозгъа не бла болушасыз?
- Бу соруулагъа толу джууабла джарашдырыб хапар айтыгъыз.

Харбыз.

Татлы суулу харбызды,
Кёксюл тобдан базыкъды,
Экеуленнъе исси кюн
Ол ашаргъа азыкъды.
Харбыз себиу аманат,
Ичи кызыл кьанауат,
Ичин ачыб кьарасанъ,
Татлы суулу алапат.
Тюймелеча тизилиб
Урлукълары ичинде,
Адам суйген ариу хал
Барды аны юсюнде.
Тутуш болуб тюзледе
Битедиле тамаша,
Бек сукъланыб кьарарса,
Ашаргъа деб тырмаша.

С. Шахмурзаев.

Соруула бла этерге иш.

1. Сен харбыз бачха кёргенмисе? Къайда?
2. Харбызгъа ушаш не билесе?

Школну бачхасында.

Сентябрны биринчи кюню болду. Школда дерс башланды. Школну бачхасында битген кёгетлени джыяр заман джетеди. Классла бары бачхада битген затланы выставкасын хазырлай тебретиле. Хар класс кесини этген ишинден эмда сынагъан затларыны юсюнден халар джазаргъа хазырлана эди.

Выставканы кюнюнде столланы юсюнде сары къабла, кызыл помидорла тизилиб эдиле.

Уллу гардошну, чюгюндюрню, къобустаны, турманы джопбулары тура эдиле. Мыяла банкачыкъланы ичинден къудоруну тюрлю-тюрлюлери, чёблеу кёрюне эдиле. Биз кызылдым быхыбызны туура джерге салгъан эдик. Салат а столланы юсюнде болгъан затланы тегерегин алыб тура эди.

Быхы.

Айлыкъ турма.

Сохан.

Турма.

Къобуста.

Шекер чюгюндюр.

Сохдала кёзюү-кёзюү кеслери битдирген затларыны хапарларын айта эдиле.

Экинчи классдан сабийле аланы айлыкъ турмалары урлукъ салгъандан сора бир айдан битди, деб хапар айта эдиле...

Соруула бла этерге иш.

1. Школ бачхада битген кёгетлени сабийле къачан джыйыб тебрейдиле?

2. Выставкагъа не затланы элтедиле?

3. Сиз школ бачхада къаллай кёгетлени битдиресиз, алагъа къалай къарайсыз?

4. Выставкагъа не затла этиб кюшулгъансыз?

Бу башында суратлары болгъан кёгетлени адам несин ашагъанын айтыгъыз.

Айтыллыкъ сёзле: тюблерин, чапыракъларын.

Къобуста гёбелекге.

Джашчыкъ бачхада акъ гёбелекгечикни тутуб, юйге атасына алыб келди.

— Бу тамам, заранлы гёбелекгечиклени бириди,— деб атасы:— была кёб джайылсала, бизни баш къобуста болуб джугъубуз къалмаз эди,— деди.

— Энди бу гёбелекгечик аллай бир мухар зат болурму?— деб джашчыкъ былай сорду.

— Бу гёбелекге бек гитче гакгычыкъла табады, ол гакгычыкъладан да къуртчукъла боладыла, алагъа тели кючюкле дейди. Тели кючюкле бек мухарладыла. Аланы билгенлери ашагъан бла ёсгенди. Ала уллу болуб ёсселе, куколкала боладыла. Куколка не ашамайды, не ичмейди. Қымылдамай джатыб турады. Сора аны ичинден гёбелекгечик болуб чыгъады.

Ма бу халда хар гёбелекге гакгыдан тели кючюкге, тели кючюкледен куколкагъа, куколкаладан да гёбелекгеге былай айланады.

Гёбелекге ўа кёб гакгычыкъла табыб, кеси да кымылдамай, чапракъны юсюнде къалыб кетеди...

К. Ушинский.

Соруула.

1. Джашчыкъ атасына нени кёргюздю?
2. Атасы гёбелекгени кёрюб не айтды?
3. Сен кюбусда гёбелекге кёргенмисе?
4. Тели кючюк кёргенмисе? Куколка ўа?
5. Тели кючюкню суратлаб айтыгъыз.
6. Кюбусда гёбелекгеден билген хапарынъы айт.
7. Бачхаланы тели кючюклерин кюратыргъа сен не бла болушаса?

Тели кючюклени, куколкаланы, кюбусда гёбелекгелени кюй чыпчыкъла кюрутадыла. Аланы ёлтюрмегиз!

Тушман бла шох.

Сиз чапракълада тамам ууакъ джаныуарчыкъла кѣргенигиз болгъанмыды? Аланы кѣрмеклик бек кыйынды? Ала чапракъла бетли боладыла. Ала сыртларында тамгъачыкълары болгъан гитче къамжакъчыкъла боладыла. Ала ёсген затланы сууларын ичиб, аланы къуу этиб къоядыла.

Ол къамжакъчыкъла бачхада баш къобусталагъа, турмалагъа эм башха кѣгетлеге джабышыб къаладыла. Муну кѣблюгюню себебинден, быланы къурутмакълыкъ бек кыйынды. Сѣз ючюн, была баш къобустаны чапрагъыны юсюне басынсала, учхун себилгенди деб къоярса.

Баш къобустаны чапракъларын сапын суу джугъу бусхул бла сюртюгюз.

Бу къамжакъны тушманы барды. Аны кесигизге шох этерге кюрешигиз. Ол сизге болушур. Ол кызыл къамжакъды.

Аланы танымакъ бек тынчды. Аланы сыртлары кызылла боладыла, сыртларында джылтырауукъ тамгъачыкълары барды. Ала джаныуар ашаучуладыла. Сиз кызыл къамжакъланы джыйыб бачхалагъа ийсегиз, ала ол биз айтхан гитче заранлы къамжакъчыкъланы ашаб бошаб къоярыкъдыла.

К. Ушинский.

Соруула.

1. «Тушман бла шох» деб хапаргъа нек аталгъанды?
2. Адамгъа ашаргъа керекли хайырлы битимге ол къамжакъла не хата саладыла?
3. Ол заранчыла бла кюрешмеклик нек кыйынды?
4. Сиз бачхаланы тушманларын къурутур ючюн не этесиз?
5. Бачхаланы шохларына не бла болушасыз?

Макъа.

— Макъа-макъа! Уругъуз аны!— деб, джашчыкъла кѣб джолда кычырадыла. Ала макъа адамны шоху болгъанын билмейдиле.

Кюндюз макъа къалайда болса да бир къарангы мылы джерде джукълайды. Ол инъир болурун сакълайды. Инъирде уугъа джайылады.

Ма, къурт не башха джаныуарчыкъ барады.

Джууукълашханлай секириб, тили бла къуртну тутады. Макъаны тили — сейирлик затды. Ол макъаны ауузуну арт джанына битмей, ал джанына битеди. Тилни арт джаны бошду. Макъа аны тышына атыб иеди. Тилни юсюнде джелимча тюкюрюк болады. Тутхан заты анъа дженъил джабышады. Макъа тили бла къуртну, башха джаныуарчыкъланы да къагъыб алыб, ауузуна тартыб къояды. Ауузуна джыйыб, кѣзлерин кыса, джутуб тебрейди. Джутуб бошаб, энтда нени къагъыб алып эдим деб къарайды.

Сау кечени макъа, бачхалагъа, биченликлеге садлагъа да заран берген ууакъ джаныуарчыкъланы, къуртланы, текелемюйюзлени ашаб турады.

Макъа адамны шохуду. Макъалагъа тиймегиз.

Орусланы А.

Бир макъа бир сагъатха джыйырма бла он къурт чакълыны къурутады. Макъаны ълтюрмегиз.

Соруула.

1. Макъаны адамгъа хатасы бармыды? Джокъ эсе не файдасы барды?
2. Макъа кюндюз къайда, инъирде уа къайда айланады?
3. Макъаны тили къалай ишленнѣнди?
4. Макъаны кѣргенмисе? Къайда? Не заманда?
5. Макъаны къурт неда башха джаныуарчыкъланы тутханын эслегенмисе?

Шекер таулары бири.

Чюгюндюр звенону тамадасы Надя кёчюучю кызыл байракъ анъа бериллигине ийнаныбды. Аны джери кыйын джерди. Алай болса да ол машинала бла джерни джумушатдырыб, чюгюндюрню алай салганды.

Ол, чюгюндюрню башы джерден къарарына бек ашыгыбды.

Чюгюндюр чыгъа башлагъанлай, ол звеносу бла ишлеб тебрейди. Хар ким да билген, агротехникадан сора, джерни удобрение бла тынъылы этгенден сора да битимлени ёсдюруге болушхан бир зат барды, ол да джерге не кёз бла къарамакълыкъды. Надя бла тенълери алай къарайдыла. Аны звеносунда ишлегенле, артыкъсыз да бек Соня, Супият, Тамара, Хабибат, Кемисхан сабанларындан къол айырмай ишлейдиле.

Областны чюгюндюрчюлерини джыйылыуларында алгъан борчларын, «Холодно-Родник» совхозну чюгюндюр ишлеучю адамлары толтургъандыла. Быланы борч алыулары хар гектардан 300 центнер болса да, андан аслам битим алгъандыла...

Байрамукъланы Х.

Соруула.

1. Сиз ненча тюрлю чюгюндюр билесиз?
2. Шекер чюгюндюр деб нек айтадыла?
3. Чюгюндюрлени бетлеринде, татыуларында не башхалыкълары барды?

КЪАЧ.

Кюз артында.

Алтын чачха бёлене,
Чегет кийим тешеди,
Чапрагъы тюбюне
Тёшек бола тюшеди.
Къалын терек бурмала
Джукъа-джукъа кёрюнюб,
Къыбыла таба турнала
Барадыла юрюлюб.
Отлау табмай табхырда
Ийнек юйге къарайды,
Таулу къошну къатында
Къышха бичен къалайды.

Джаубаланы Х.

Кюз арты.

Бурма ышхылды къара мынчакъладан толуб, ашыгъыш къарны сакълайды.

Бир ыйыкъны ичине, от тюшгенча болуб, гардош башла бачхада шындык болуб джатадыла.

Агъыб бошагъан чапракъланы арасында джууаланы кызыл башчыгъы кёрюнеди. Аны сабчыгъын кесенъ къаралады.

Джумушакъ тюклю агъач къоянчыкъ да терекни джылы къууушуна сайлаб ичлери толу чертлѣюуклени къуюб, артдасына сакълайды.

Юйледе да терезе мыялала терлеб башлайдыла. Джел да дженъилден дженъил эм кючлю урады.

Колхозчула да сюрюлген гардош бачхаладан арт гардошну джыйыб башлайдыла.

Къачны аягъында бачхалада баш къобустаны кесиб джыядыла. Аланы башлары джарыкъ кёксюлле, ауурладыла.

Чегетни кыйырында мийик такъюзюк энтда кызарыб турады. Бачхалада муртхуну ачы кызыл мынчакълары кыызарадыла.

И. Соколов-Микитов.

Соруула бла этерге иш.

1. Кюз артында затла къалай тюрленедиле?
2. Кюз артында колхозда адамла не ишлейдиле?
3. Кюз артында къайсы кёгетлени джыядыла?
4. Сизге джууукъ чегетледе, колхоз бачхалада, кесигиз джашагъан элде, шахарда кюз артында не тюрлениу эмда не иш этилгенин кёре эсегиз да анъа кёре хапар къураб айтыгъыз.

Кёлек сабанда къалай битеди.

I.

Таня атасыны джылтырауукъ ууакъ урлукъланы ууучу бла алыб сабаннъа чачханын кёрюб:

— Атам, сен не этесе?— деб сорду.

— Ма, кыызчыгъым, лён урлукъ чачама сеннѣе да, Васюткагъа да кёлек битер,— деди.

Таня сагъышлы болду: ол бир заманда да сабан ызда кёлек битиб кёрмеген эди.

Бир-эки ыйыкъдан сабаннъа джибекге ушаш ханс чыкъды. Ол заманда Таня оюм этди.

«Мени аллай кёлекчигим болса къалай иги боллукъ эди» деб кёлуне келди.

Бир-эки кере Таняны анасы да, эгечлери да ол сабан ызчыкъгъа чага этерге баргъан эдиле. Хар заманда къызчыкъгъа:

— Сени алапат кёлекчигинъ боллукъду,— дей эдиле. Дагъыда бир талай ыйыкъ кетди.

«Къарнашчыгъым Васъканы кёзчюклери аллайдыла, алай а аллай кёлек мен кёрмегенме» деб, Таня сагъыш этди.

Чакъгъанлары акъгъандан сора Таняны эгечлери бла анасы лённу барын алыб кюлтечикле кысыб, керберча сюедице.

II.

Лён къуругъанында, аны башчыкъларын кесиб алыб, кюлтечиклени суугъа ташайтыб, ёрге чыкъмазча башларындан да ташла салдыла.

Эки ыйыкъдан аланы суудан алдыла. Къурутдула эм туюб тебретиле. Ал бурун бауда къанъа бла, экинчи уа эшик аллында къакъдыла. Къагъыб бошагъандан сора, лённу темир таракъ бла джумушакъ эм чиллеге ушаш болгъунчу тарадыла. Дагъыда эгечлери Танягъа: «Алапат кёлекчигинъ боллукъду»,— дей эдиле. Алай а Таня «Кёлек къайдады да? Бу Васяны чашчыгъына ушайды ансы, кёлекге бир да ушамайды», деб ойлаша эди.

III.

Къышны узакъ кечелери келдице. Таняны эгечлери лёндан тараб, ийириб халы этиб тебретиле. «Бу халыды, кёлек а къайдады?» деб Таня быягъы сагъыш эте эди.

Къыш да, джаз да, джай да оздула,
къач келди. Аталары юде чебген агъач-
ны къурду, эгечлери да согъуб тебретиле.

Чоллакъ халыланы барысында тири-
тири къымылдай эди. Сора Таня кёзю бла
кеслери согъуучу кетен болгъанын кёрдю.

Кетенни хазыр этгенден сора, сууукъда
бузлатыб, къаргъа джайыб, джазында ўа
хансха джайыб, кюнде кебдириб, юсюне
суу бюрке эдиле. Кетен акъ болду.

Джанъыдан къыш болду. Аналары ке-
тенден кёлекчикле бичди. Эгечлери да
къууанчха Таня бла Васягъа джанъы
къарча чыммакъ джанъы кёлекчикле ти-
гиб кийдирдиле.

К. Ушинский.

Соруула бла этерге иш.

1. Таня атасыны урлукъ чачханын кёрюб къалай сорду?
2. Атасыны джууабын тюз аныладымы?
3. Лённу кёргенмисиз? Кетен къумачны ўа кёргенигиз бол-
гъанмыды?
4. Хапарны иги окъуб, лённу къалай ёсдюргенлерин, къалай
къарагъанларын, кетенни къалай сокъгъанларыны хапарын
айтыгъыз.

Нартюх.

Сабакълары окъа кийиб,
Эшмелеринъ джерге тийиб,
Субай саны кериледи,
Ишчилеге кёл береди.
Хазырлача качанларынъ
Бери къаратыб башларын,
Сейир тукъум ышарадыла,
Кеслерине ышанадыла.

Ышанадыла, айыб джокъду.
Хурджунлары сёзсюз токъду.
Бу байлыкъны, берекетни —
Джер узатхан харекетни
Заманында джыяр ючюн,
Бир адам аямаз ючюн.

Дибирланы Ш.

Соруу бла этерге ишле.

1. Нартюх салгъан, анъа къарагъан кёргенмисиз?
2. Школ бачхагъа нартюх салыб, анъа къарагъыз.
3. Бу назмуну анъылагъыз.

Будай.

Мюрзёулени башыды,
Алтын къылчыкъ къашлыды,
Алтын джаухар тенъ болмаз,
Хар бир джанны ашыды.
Накъут-налмаз къала да
Анъа тенълик этелмез,
Мюрзёусюзлюк дунияда
Джашаб киши кетелмез.
Будайланы джыйгъанда
Анъа эсни бек иейик,
Партиябыз айтханча
Ишни алай сюейик.

С. Шахмурзаев.

Соруу бла этерге ишле.

1. Будай сабан кёргенмисиз?
2. Бу назмуда будайны сыфатлагъан сёзлени айтыгъыз.
3. Назмуну окъугъуз.

Турна.

I.

Вованы къарт атасы танъ джарыгъанлай уянды.

— Тур, тура кир! Къарачы, бизге къаллай къонакъла келгендиле! Ары къарачы, майна, ары къара,— деди.

— Ала турналадыла. Кёремисе, джылы джерлеге учуб бара, бизде мырдыда солургъа тюшгендиле,— деди.

— Сора сен, мени бир кесек эртде нек уятмагъан эдинъ? Мен алагъа къараялмай къалдым,— деди Вова.

— Турнала уа тамам алашатын уча эдиле.

— Колхозну сабанына къондула! Анда бедженле джыйылмай турадыла. Бюртюклерин ашаб бошарыкъдыла, заран этерикдиле... Ма, мен аланы шок атыб юркютейим да,— деб къарт гузаба этиб тебреди.

II.

— Бир кесек тохда, акга, шок атма, мен алагъа бир кесекчик къарайым,— деб Вова шыбырдады.

Ол арпа сабанда уа мант башла, чыгъанакъла, мурсала бар эдиле.

Вова баууру бла тебреди. Чик-чик-чик!— деген таушларын эшитиб барды. Ол турналары бурун таушлары эди. Турнала арпаны чёблей эдиле.

Вова мант башланы арасындан, башын чыгъарыб къарады, джюрекчиги сенъкилдеб ура эди.

— Ма турначыкъла! Ой къалай джууукъду! Бу аламат къанатлыла не затладыла!

Аякълары уа, аякълары таякълача узунла! Қъуйрукълары бурма бурулуб.

Алайына бир турна къычырыкъ этди. Бары да къанатларын къагъыб, бары да бирден учуб тебретиле.

Сора Вова илипинден чыгъыб, турналары джопбусуна атылды.

III.

Турнала орунларындан учуб, кёкге чыгыб тебremeйдиле. Ал бурун чынъай-чынъай барыб, кызыб сора алай кёлтюрюледиле.

Бир турна алай эте барыб, антаугъа эки аягъы да батыб тохдады. Ол антаудан чыгъар-чыкъмаз, Вованы аягъына къадалды.

Турна аллына кючлю силкинди. Вова орнунда тохдаямал уруб эки чынасын да сыдыртды, алай а турнаны иймеди.

— Тутдум, тутдум!

Турна Вованы манъылайына кючлю урду. Аны кёзлери къаранъы этдиле. Ол турнаны бурнундан тутаргъа умут этди.

Турна уа дагъыда Вованы бармакъларындан къабды, эм артында уа кесини джити бурну бла къалайына таб тюшсе алайын къабыб тебреди.

IV.

— Акга, дженъил! Ой дженъил бол! — деб Вова кычырыкъны басды.

Къарт акга чабыб джетиб турнаны къанатларындан тутуб:

— Алай бла турна сени ёлтюрюрге боллукъ эди. Кёремисе, кёзюнъю чыгъарыргъа аздан къалгъанды. Аягъын ары ий, мен тутуб турама,— деди.

Турна ары бурулуб къартны да къабды.

Къарт къабдалын тешиб, турнаны башына джабды.

— Энди уа ол тынч болур, элт турнаны юйге,— деди.

V.

Турна къабдалны тюбюнден джазыкъсындырырча кычырды. Къалгъан турнала кёкден анъа джууаб этдиле.

— Кёремисе, саламлашхан этедиле къанатлыла, ала да анъылагъан этедиле,— деб къарт сейирсинди.

Вова кёлчюгю бла джазыкъсынды. Ол кёкге къарады. Турнала кёкде мюйюш болуб тизилиб, узакъ учуб бара эдиле. Чыгыб келген кюнде аланы къанатлары сарыла кёрюне эдиле.

— Муну нёгерлери учуб кетерлеми?— деди.

— Иги да кетедиле.

— Акга ийиб къоярмы эдик муну?

— Сора ол заманда тутуб нек кюреше эдик. Ол сени къаллай бир къыйнады. Бир да болмаса да элде бир кёргюзюрсе,— деб къарт джууаб этди.

— Алай эте айлансам, бу аланы джетелмез...

— Қалай суйсенъ да эт. Сен тутдунъ, къанатлы сеникиди.

— Акга, учмагъа къояйыкъ.

Вова турнаны башындан къабдалны алды...

Аллында турна секириб, къанатлары бла кючлю

къагъыб учуб тебреди. Къычырыкъ эте, кесини нёгерлерини ызындан кетди.

Вова аны ызындан кёб къараб турду.

Къарт да Вованы башындан сылай эди.

Н. Быльевден.

Соруула бла этерге иш.

1. Къарт акга Вованы эртде нек уятды?
2. Вова турнаны къалай тутду?
3. Турна не этди?
4. Вова турнаны нек ийди?
5. Къарт акга Вованы башын нек сылай эди?
6. Сиз турна кёргенмисиз?
7. Вованы турнаны ийиб къойгъанына не айтасыз?
8. Бу хапарны ючеулен болуб окъугъуз (акга, Вова, автор).

Каска бла Къумурсха.

Къыш азыкъгъа джукъ джыймады урунуб Каска,
Каска джазыкъ джай узуну джырлай туруб,
Хансдан-хансха ол секириб ойнай эди,
Джашил кырдыкладан тоуб джырлай эди.
Джыргъа кызыб, аманлыкъгъа бел байлаб,
Эс джыймады заманында артха ойлаб,
Хапарсызлай, къалтыратыб сууукъ джетди,
Къырау уруб, къышлыкъладан кырдык кетди.
Джазыкъ Каска ач болуб, сууукъдан къатыб,
Ол баргъанды хоншу Къумурсхасына тартыб:
— Джай узуну джырглагъандан бошамадым,
Мен къышыма ашар азыкъ джыялмадым.
Кёзююнде азыгъын джыйгъан хоншусу,
Къарт Къумурсха былай,— деди болушлусу:
— Тели Каска! джай узуну сен джырладың эсе,
Къыш узуну, хайда тебсе, хайда тебсе,
Джай ишлеген къыш токъ болур, ма менича,
Ишлемеген ачдан ёлур, ма сенича!

И. Крыловдан.

Соруула бла этерге ишле.

1. Джайын Каска кыалай ашырды?
2. Мычымайын джылны не заманы джетди?
3. Каска джырлагъанын нек кыойду?
4. Каска кимге келди, не айтыб келди?
5. Къумурсха не джууаб этди?
6. Биринъ Каска, биринъ Къумурсха болуб окъугъуз.
7. Сиз экисин да суратлагъыз, кыайсын джаратханыгъызны, не ючюн джаратханыгъызны айтыгъыз.

ШКОЛ, ЮЙДЕГИ, ДЖОЛДАШЛА.

Заман озуб кетмесин.

Асият бла Сафият
Тебрейдиле школгъа,
Къонъурау ну тауушу
«Дженъил», — дейди алагъа.
Кечикмейле къызчыкъла:
Бир дерс иймей арадан,
Эринмейин кюрешиб,
Билим аладыла ала.
Асият бла Сафият —
Бирге ёсген тенъчикле,
Айырмагъа окъугъан
Джети джылны ичинде.
Окъуу джылны ахыры
Джетиб къалыр деб къоркъуб,
Къайтарадыла кюн сайын,
Бирге олтуруб, кёб окъуб.
Дерсин иги окъугъан
Билим, акъыл алады.
Ма бу иште эриннъен
Къаранъылай къалады.
Биз къадалыб окъуюкъ,
Халкъыбызгъа джарайыкъ,
Партияны джолу бла
Хаман алгъа барайыкъ.

Габийланы А.

Сентябрь.

Къачны джели келгенди,
Орамланы сибире,
Джайгъа къора дегенди,
Хорларыгъын билдире.
Сары кийим киедиле
Арбазлада терекле,
Джылы джерге иедиле
Шохчукъларын сабийле.
Омакъ болуб барады
Ойнай кюле сабийчик,
Бетчигине урады
Тауладан келген джелчик.
Аны школу сакълайды
Джарыкъ юйле джасалыб.
Къабыргъадан къарайды
Ленинибиз ышарыб.

Хубийланы Н.

Этерге иш.

Бу назмуну азбар этигиз.

Ишленнъен джашчыкъ.

(Х а п а р.)

...Салих хар ким да джаратхан бир джашчыкъды.
Аны тиширыулагъа саламлашыб озгъаны, кесинден ул-
луну ишине болушуучусу, титчеге уллугъа да хыны эт-
мей ариу сѣлешуучюсю ючюн адамла анъа бек разы-
дыла. Ол машинада, не клубда, не башха да адам
джыйылыучу джерде юсюне кесинден тамада барса,
олтургъан орнун анъа бермей къоймагъанды. Ма аны
ючюн адамла анъа, атасына, анасына, аны окъутхан-
лагъа да уллу бюсюрѳу этедиле.

Салих школда, кеси иги окъугъан бла къалмай, нёгерлерине да болушуб, усдазны разы этеди. Ол юйде да дерслерин этгенден сора, баш бурмай, юйде ишлерин да толуга этеди.

Бир кюн Салихни атасы атха миндириб, хоншу элде тюкеннге ийди. Алай а Салих кечигиб къайытды.

— Былай кёб нек къалдынъ, Салих?— деди атасы.

— Мындан ары бара бир къартха тюбедим,— деди Салих.— Аны атыма миндириб, юйюне дери элтиб, тюкеннге алай баргъанма. Андан бери келе да, аур корзинасы бла бир тиширыуга тюбедим. Корзинасын аллыма алыб, тиширыу бла тенъ келеме деб кечге къалгъанма,— деб Салих тартына, атасына къарады.

— Иги этгенсе,— деб атасы анга бюсюрёу этди. Ишленнге деген сёз атха миннге кибики. Сен бир кесек хатер этгенликге, сеннге джукъ да болмаз. Джашса, къайгырмаз. Хурмет этген хурмет кёрюр деб сёз барды. Аны унутма,— деди.

Аппаланы Б.

Соруула бла этерге ишле.

1. Салихни къаллай иги халилери бар эди?
2. Ол школда кесин къалай джюрюте эди?
3. Салих атасыны джумушуна къайры баргъан эди ат бла?
4. Китабда Салихни кечге къалыб нек келгенин окъугъуз.
5. Сиз Салихни не ючюн джаратханыгъызны айтыгъыз.
6. Сизни къайсы къылыкларыгъыз ушайдыла Салихни ол къылыкларына.

Амма Майгъа хазырланады.

Джарыкъ байрам — Май

Джууукълашханлай,

Къарт амма айтды

Тытыр хазырлай:

— Балачыкларым —

Джан тамырларым,

Басхыч салыгъыз,
Юйню акълайыкъ.
Чабышыб барыб
Туудукъчуклары,
Нюр кибик джана
Джаякъчыкълары,
Айтадыла анъа:
«Болушуб санъа
Акълайыкъ юйню,
Къысха заманъа
Къалмасын кири»,—
Дегенча бири
Тытырны сюзеди
Акъгъынчы тери,
Экинчи чабыб
Басхычха ёрлейди,
Ючюнчю къызчыкъ
Тарта тюз сызчыкъ,
Терезе бояйды,
Сабыр-сабырчыкъ.
Иш джетмей къалыб,
Орнуна барыб,
Таянды амма,
Тамам къууаныб.

Ш. Дибирланы.

Ана.

I.

Витя Ерошин, мартны сегизинчи кюнюнде анасын къууанч кюн бла алгъышларгъа деб, эртден бла эртде къобду. Алай а анасы фабрикагъа кетиб тура эди. Витя анда бир кере болгъан эди да анасыны къалай иш-легенин да кёрген эди. Анасы уллу станокну къатына

сюелиб эди. Станокну узунлугъуна халыла тартылыб эдиле. Анасы алагъа къарагъанлай тура эди. Қъалайда болса да бир халычыкъ юзюлгенлей, ол аны согъуучула этиучю бир башха тюрлю туюмчекчик этиб алай джалгъай эди.

«Қъайгъырмаз, школдан келгенден сора алгъышларма» деб Витя былай айтды.

Школгъа келгенинде да Кира Петровна деген класс тамаданы къууанч бла алгъышлады.

«Сау бол»,— деб, ол бютёу классха табеллерин чачыб башлады.

Витя табелин алды. Башы салынды. Бютёулей болгъаны да юч, орус тилден а бир уллу кёксюл двойка салыныб тура эди.

Кира Петровна:

— Ерошин, бир кесек къадалыб окъу!— деди. Витя дерсле бошалгъандан сора юйге атланды.

Ол бек акъыртын атлай эди. Анасы аны табелине разы болмазлыгъын биле эди. Анасы къаты адам эди, кеси да иги ишлей эди. Джашыны да иги окъурун сюе эди.

II.

Витя не акъырын келсе да юйге джетди. Анасы юйге келиб тура эди. Джашына ыйнакълаб тюбеди.

— Салам Витягъа! Тишируулары кюнлеринде ананы нек алгъышламайса?

— Алгъышлайма,— деб Витя мыдах айтды.

— Сау бол, алай мыдах нексе?

— Бош, кесим алай!

— Табелинъ къайда? Мени бюгюн не бла къууандырлыкъса?

— Бир зат да хазырламагъанма! Кёргюзюрча затым джокъду.

— Алай деген неди?

— Алайды... Кира Петровна отметкаланы тюз салмагъанды!— деди Витя.

— Тюз салмагъан деген неди? Табелинъи дженъил кёргюзчю!— деб анасы ачыуланды.

Витя сумкасын къазыб, табелин анасына узатды.

Анасы джукъа китабчыкъны ачыб окъуй, джашына эрши къарады.

— Осал! Бизни тукъумубузну ыйлыкъдыраса!— деб ачыуланды. Бизни тукъумубузну, Ерошинлени, сыйларын кёредиле, сен а ыйлыкъдыргъан этесе!

— Алай айтма, алай айтсанъ кетиб къаллыкъма,— деди Витя.

— Қъайры барлыкъса!— деди анасы.

— Билеме къайры барлыгъымы, кетерме да къалырма,— деб Витя джууаб этди.

III.

Витя пальтосу бла бёркюн алыб орамгъа кетди.

Ол районну культура эм солуу паркына кирди...

Тереклени арасы бла кызыл къумач тартылыб, анъа да: «Джашасын халкъла арасында тиширыулары кюню!»— деб джазылыб эди.

Паркны арасында фанерден этилген къанъагъа «Бизни районну иги адамлары» деб джазылыб эди.

Анда кёб адамны сураты бар эди. Алайына Витя суратланы бирин таныгъанча болду. Ол иги къарады. Уллу джити кёзле, къашлары бир-бирине джууукълашыб, башында джаулукучугъу... Анасына бек ушады. Тохдагъыз, да бу мени кесими анам болур дейме. Олду да! Ма суратны тубюнде джазылгъан да:

«Иги ишлеучю тиширыу Ерошина». Витя анасыны суратындан кёзюн айырмай кёб турду. Озуб баргъан бир адам да къайытыб суратлагъа къарай тебреди. Витя тезелмей:

— Кёремисе, бу Ерошина Евдокия, мени анамды!— деди.

Ол адам:

— Тюздю! Ушайды! Аферим, джигитчикге, алгыш-лайма,— деди.

«Мени нем джигитди? Анамды джигит»,— деб Витяны кёлюне былай келди. Алай болса да аны джюреги бек кёууанды... Хар озгъан адамгъа:

— Кёремисиз аны... Ерошина Евдокияны... Ол мени анамды,— деб махдана эди.

IV.

Алай эте къаранъы болду да Витя юйге кетди.

— Экиле алыучу келди,— деб анасы мынъа былай тюбеди.

— Келдим, — деб Витя джууаб этди. Ол бир кесек тынъылаб туруб:

— Анам, сен кёргенмисе? — деб сорду.

— Кимни?

— Кимни? Иги ишлеген тиширыуну — Ерошина Евдокияны деб, Витя ачыкъ кесгин сёлешди.

Анасы:

— Къайда?— деб кычырды.

— Ма анда паркда... Кел барайыкъ! — Ол кьой-май анасын кийиндириб паркга алыб барды. Кеч болгъан эди, алай а фонарны джарыгъы районну алчы адамларыны суратлары салыныб тургъан досканы ачыкъ джарыта эди.

Анасы кесини суратына сейирсиниб къарай эди. Витя уа анасыны кьолундан тутуб:

— Анам, сен кьоркъма... Сени ыйлыкъдырлыкъ тюлме... Мен кесими тюзетирме,— дей эди.

— Болсун, балам, болсун!— деди анасы, Витяны къучакълай.

Я. Тайцдан.

Соруула бла этерге иш.

I.

1. Витяны анасы къайда ишлей эди?
2. Ол фабрикагъа баргъанында не кѣрген эди?
3. Ол анасын Сегизинчи мартда не алгъышляялмай къалгъан эди?
4. Витяны табелинде не отметкалары бар эдиле?
5. Витяны кылыгъын джаратамысыз?

II.

1. Витя школдан келиб, анасын кѣргенинде не алгъышлямай эди?
2. Анасыны джанына не ючюн тийди?
3. Витяны табелинде орус тилден двойканы кѣргенинде, анасы не айтханын китабдан табыб окъугъуз.

III.

1. Витя юйден къайры кетген эди эмда не кетген эди?
2. Анасыны суратын алчы адамланы суратлары бла кѣргенинде, Витя къалай болду?
3. Ол заманда неге къыйналды?
4. Сени ананъ къайда ишлейди?

IV.

1. Витя юйге келгенинде анасы къалай, не айтды?
2. Ол анасын не хапар айтыб къууандырды?
3. Витя анасын къайры элтди?

4. Витя анасына не сёз берди? Китабда ол джерчикни табыб окъугъуз.

5. Фабрика тиширыуланы кыралла арасы кюнюнде кесини алчы адамларын къалай этиб танытды?

6. Биринъ Витя, биринъ анасы, биринъ да автор болуб окъугъуз.

Ана.

Ана деген сыйлы ат,
Джюреклени джылытад.
Огъурлуду ол бизде,
Турлукъду эсибизде.

.
Кюнюн менден аямай,
Менден эригиб кълмай,
Бешик джыр айта меннъе,
Кёб кече чыкыгъанд танънъа.
Сууукъ ашны ашатмай,
Киши кългъа кълратмай,
Терс атласам джаратмай,
Меннъе кирсиз кийдириб,
Окъуу-билим билдириб,
Окътаса школлада,
Ленин кёргюзген джоллада.

Джазаланы У.

Кёк чапракъла.

Катяны эки джашил карандашы бар эди. Ленаны уа бири да джокъ эди, Лена Катядан:

— Меннъе бир джашил карандашынъы былай бир бер,— деб тиледи. Катя уа:

— Анама бир сорурма,— деди.

Экинчи кюнюнде эки кызчыкъ да школгъа бардыла.

Лена:

— Ананъ эркинлик бердими? — деб сорду.

— Анам а эркинлик бергенди, къарнашыма сор-
магъанма ансы, — деб Катя ахсынды.

— Алай эсе къарнашынъа да сор, — деди Лена.

Катя экинчи кюн школгъа барды.

— Не, къарнашынъ эркинлик бердими? — деб Ле-
на сорду.

— Къарнашым да эркинлик бергенди, алай а сен
карандашымы сындырырса деб къоркъама.

— Мен акъырын, сындырмай боярма, — деди Лена.

— Эсле, — деди Катя, кыйма, бек басма, ауузунъа
да элтме, кѳб сурат да салма.

Лена:

— Мен къуру тереклени чапракъларын, сора ханс-
ны джашил боярыкъма, — деди.

— Ол кѳбдю, — деб Катя къашын-башын тюйдю,
кесин эрши этди.

Лена анъа къараб, туруб кетди. Карандашын да
алмады.

Катя сейирсиниб ызындан чабыб:

— Не болду сеннѳе? Ал! — деди.

Лена: — Кереги джокъду, — деди.

Дерс башланнъанында, усдаз:

— Леночыкъ, сени суратынъда тереклени чапракъ-лары кёк некдиле? — деб сорду.

— Джашил карандашым джокъду.

— Нёгеринъден нек алмадынъ?

Лена: тынъылады. Катя ўа къыб-къызыл къызарыб, былай айтды:

— Мен а берген эдим, ол кеси алмады ансы, — деди.

Устаз экисине да къараб.

— Бергенинъи адам алырча, алай берирге керекди, — деди.

Соруўла бла этерге иш.

1. Лена Катядан не зат тилей эди?
2. Катя не сылтаўла сала эди?
3. Лена чапракъланы кёк нек боягъан эди?
4. Катяны бети нек къызаргъан эди?
5. Катяны сылтаўларын табыб окъугъуз.
6. Катяны къызгъанч болгъаны не затдан белгили болады?
7. Аны орнуна сиз болсагъыз къалай этерик эдигиз?

Окъуучуну джыры.

Юйге берилген дерслени
Тикрал этиб окъуб,
Бетинъ кирди, багъанъ бирди
Демесинле деб къоркъуб,
Эртде туруб, бет-къол джуўуб,
Аўузланыб, кийиниб,
Мен келеме школума.
Ойнаб, кюлюб, суйюнюб.
Эринмейме, эрикмейме
Не къалмайма дерс ийиб,

Устазыма тынъылайма
Акъыл бѣлюб, эс ийиб.

.
Хар кюн сайын билимиме
Джанъы билим къошарма,
Къаджыкъмайын онунчуну
Медаль бла бошарма.
Аны бла тохдамазма
Алчы малчы болмайын,
Окъуб медаль такъгъанымча,
Ишлеб орден алмайын.

Семенланы А.

Этерге иш. Окъуб, хапарын айтыгъыз.

Тау бла таулу.

Джан бла тѣнъек-тау бла таулу.
Таулу былай нек сюеди тауну?!

Бирча кѣреди ол джаз бла кюзню.
Бирча сюеди ол тау бла тюзню.

Бирча уруналла таулу эм тюзлю.
Алай юретеди партия бизни.

Урунуу бизде — джашауну иеси.
Сюерге джюрек эркинди кеси.

Тауду таулуну табхан анасы.
Туугъан тыбыры, ёсген къаласы.

Аллай джер джаннъа бек татлы тиеди.
Таулу да тауну аны ючюн сюеди.

Семенланы А.

Соруула бла иш.

1. Тау бла тюзню башхалыгъы неди?
2. Сиз тюзню кѣргенмисиз?
3. Бу назмуну азбар этигиз.

Эринчек бла чыпчыкчык.

(Якут таурух.)

Дунияда бир эринчек бла чечетка атлы бир чыпчыкчык джашагъандыла. Бир джолда, джай эринчекге кюн исси тийгенди.

— Ой, къалай иссиди! Ой, бусагъатда сууда джуунургъа къалай иги эди! — дегенди.

Чечетка анъа:

— Да неге къарайса, джуунун,— деб джууаб этгенди.

Эринчек суугъа кириб джуунургъа бек разы болгъанды, алай а тешинирге эриннъен этгенди.

— Сеннъе джуунун деб айтыргъа уа тынчды. Мен а суугъа кетерге боллукъма.

— Къамишге къадал, ол заманда батмазса.

— Да къамиш къолуму кессе уа?

— Тери къол къабла сал.

— Ала джибирикдиле.

— Джуунунуб бошасанъ кебдирирсе.

— Кебдиреме десем джылтырыб къаллыкдыла.

— Джамарса.

— Джамайма деб ийнени къолума чанчсам а?

— Бармагъынъа оймакъ сал.

Гитче чыпчыкчыкны юретгени эринчекге ачыу болгъанды. Ол чыпчыкчыкны тутаргъа деб узалгъанды. Чыпчыкчык къанатчыкларын къагъыб учуб кетгенди.

Соруула бла этерге иш.

1. Бу таурухда нени юсюнден айтылады?

2. Эринчеклик адамгъа джараймыды?

3. Бу таурухну ючеулен болуб окъугъуз.

Ахматчыкъны джанъылычы.

I.

— Амма, бери къара! «Беш!» — деб, джашчыкъ орамдан огъуна кычыра, чынъай, юйню арбазына кирди.

— Ариу Ахматчыкъ, алай керекди! Зухра къадалыб кюрешеди, сен да алай этерге керексе,— дей къарт амма, джашчыкъгъа да къарамай, эски джаяды.

— Бар, ашарыкъ хазырды, школ кийимлеринъи тешерге унутма.

— Да бери бир къара сен! — деб туудугъу, сумкачыгъы бла къабыргъасындан тюрте, кёк тышлы тетрачны ёрге узатыб, амманы джыйырылыб, къартакъарта болуб тургъан сакъал тюбюне тиреди.

— Ма былай акъыллыды бизни Ахматчыкъ! Мындан ары да алай окъу, джашым! Атанъа, ананъа да кёргюз! — деб, созулгъан тауушу бла сёлеше, ишине бурулду.

Инъирде барысы да юйге джыйылдыла. Ахматчыкъ «бешни» сагъынмады. Кеси да ойнаб, ашхамда келди.

II.

Экинчи кюн быягъы юйдеги столну тегерегинден тынъылашыб олтургъан заманда, амма эринлерини учларын аз ышартыб, махдангъан халда:

— Бизни Ахмат энди окъууда «беш» алыб башлагъанды,— деди.

— Аферим, аферим! Атасы темир эритиучю, джашы уа — металлург боллукъду! — деб атасы ышарды.

— Джашым, «бешни» не зат ючюн алдынъ айт хапар? — деб, анасы татлы тил бла сорду.

— Қирсиз джазгъаным ючюн,— деб кёзлерин да

табакъгъа чыракъ ийиб, Ахмат бек акъыртын джууаб этди.

— Ахматчыкъ, кѣргюз! — деди Зухра. Ахмат аны айтханын онъсунмады. Грушха сыфатда:

— И-и... джокъду мени бешим.

— Алай дегенинъ неди, Ахматчыкъ! — деб амма орнундан ёрге къобду...

Ахмат бурнун тартды, мушулдады, джукъ айтмады.

Зухра Ахматны сумкасындан тетрадын чыгъарыб:

— Бош ишекли боласыз, «5» барды!..

— Ахмат, сен кесинъ бусагъатда айтхан эдинъ да, сени «бешинъ» болмагъанын? Бу не ишди? — деб сорду атасы.

Ахмат тынъылады...

— Сора ким салгъанды сенинъе бу «5»-ни, — деб дагъыда сорду атасы.

— Ке-сим, — деб Ахмат кючден айтды. — Меннъе усдаз къачан отметка салады деб сакълай-сакълай турдум, салмады. Сора мен кесим «бешни» салдым, — деб, Ахмат джыламсырай айтды.

— Мен бюгюн огъуна устазынъа айтыб билдирейим. Тамбла дерсинъи сѣзсюз сорлукъду — деб, атасы сѣзюн бошагъынчы. Ахмат:

— Энди алай этмем, дерслерими да иги окъуб турурма, — деб, тетрадха узала, стол джанына олтурду.

С. Кунов.

Соруула.

1. Ахматчыкъны кылыгъын къалай кѣресиз?
2. Анъа къаллай джашчыкъ дерге боллукъду?
3. Ол «5»-ни нек салгъан эди?
4. Атасыны сѣзлерин китабда табыб окъугъуз.
5. Ахмат кесини терслигин не заманда анъылады, къалай айтды?
6. Сизни, Ахматча, ётюрюк айтханыгъыз болгъанмыды?

Къаджыкъмагъан Юн-Су.

(Къытай таурух.)

Эртде-эртде аты Юн-Су болгъан бир джашчыкъ джашагъанды. Аны атасы ёлгенди. Ол джанъыз анасы бла къалгъанды. Джарлы болгъандыла. Юйлеринде джукълары болмагъанды. Бир-бирде уа аланы юйлеринде бир къош уууч пиринч да табмаз эдинъ.

Юн-Суну окъургъа заманы болмагъанды, аны бла бирге джазаргъа не къагъыты, не мерекеби, неда кисточкасы джокъ эди. Алай болса да Юн-Су: «Окъуй-ма»,— деб джюрегин ишге байлагъанды.

Эртденбла ол кеслерини бай хоншуларына барыб айтханды:

— Юйюгюзде джумуш эте турургъа адам излейсиз деб эшитген эдим. Мени алыгъыз. Джылым аз болгъаны кертиди, мен да кёб излемейме. Излегеним джанъыз сени сабийлеринъи окъугъанларына санлаб бир къарай турургъа къой, аны бла мен разы боллукъма,— дегенди.

Бай къууаннъанды: джал бермегенлей ишчи табдым дегенди да алгъанды.

Эртденден башлаб инъирге дери Юн-Су байны юйюнде джумуш этгенди. Кир эмда ауур ишлени анъа этдире эдиле. Алай а аны ючюн Юн-Су заман замандан байны сабийлери окъугъан китаблагъа къараргъа бола эди. Бир-бирледе сау дерсге тынъыларгъа да мадар таба эди. Устаз келсе, ол да мюйюшде бугъа эди да тынъылай эди. Алай бла бир джылдан кеси сёзлени окъуб тебрегенди. Алай а оюн неди десенъ, джаза билмегениди! Джазар заты джокъ, Юн-Су сагъышлы болгъанды. Мадар да табханды.

Юн-Су кесини анасы бла тенъизни бойнунда бир гитче юйчукде джашагъанды. Сууну толкъунлары сау

кюнню узагына джумушакъ къумну сылаб, тюзетиб тургъандыла. Сора Юн-Су бир узун таякъны алыб, тенъиз джагъасына баргъанды. Дженъил огъуна къумда сѣзню суратын салгъанды. Суу толкъун келиб уруб сѣзню джуууб кете тургъанды. Дагъыда джазгъанды— аны да башха толкъун джуууб къоратханды. Былай этиб бу кисточкасыз, къагъытсыз учу-къыйыры болмагъанча бир джазаллыкъ болгъанды. Аны китаблары уа джокъ.

Бир джолда келиб ол кеси тургъан байгъа былай айтханды.

— Мен сизде джалсыз ишлеб турама. Энди джал беригиз деб тилейме. Алай болса да сиз кесигизни китабларыгъызны окъуй турургъа къойсагъыз, мен энтда сизге бир джылны ишлерге сѣз береме.

Бай иги джумушчудан къуру къалмаз ючюн, китаблагъа къарай турургъа эркинлик бергенди.

Энди Юн-Суну китаблары да болду. Къыш джууукълаша эди. Кюнле къысхагъа бара эдиле. Юн-Су

къарангы болгъунчу ишлерге керек болду. Кюн азлыкъ эте эди. Юн-Су алай джарлы эди, чыракъ этерге джау-чукъ алыргъа джугъу джокъ эди. Алай болса да ол къаджыкъмай эди. Ай чыкъса, ол ай джарыкъ бла окъугъан джазгъан да этгенди. Ай джарыкъ болмаса уа Юн-Су таладан кече джылтыраучу къамжакъла-ны джыйыб, бамбук таякъчыкъгъа джабышдырыб, ке-че аланы джарыкълары бла да окъугъанды. Кёб джыл кетгенди. Юн-Су кесини этген муратына джетгенди, ол уллу билимли адам болгъанды. Бусагъатда да гитче джарлы джашчыкъны — Юн-Суну къаджыкъмай кю-решгенин унутмайдыла.

Соруула бла этерге иш.

1. Юн-Су джалсыз джумушха нек джарашхан эди?
2. Ол къалай ишлегенди?
3. Юн-Су окъургъа къалай юреннъенди?
4. Къайда къалай джазыб тургъанды?
5. Юн-Су экинчи джыл нек ишлегенди байгъа?
6. Къыш къалай окъугъанды?
7. Юн-Су къаджыкъмай кюрешгени ючюн къаллай адам болгъанды?
8. Китаб да, оноу да, окъуу да байлада болгъан заманда, Къытайда джашагъан байланы сабийлери бла джарлыланы са-бийлерини юсюнден анъылагъаныгъызны джарашдырыб айты-гъыз.

Уллу Октябрь социалист революция

Владимир Ильич Ленин.

Юйню кьабыргъасында бир сурат тагъылыбды. Вася атасына: «Атам, муну юсюнден меннъе бир хапар айт», — деб тиледи.

— Сен аны ким болгъанын билемисе?

— Билеме. Ол Ленинди.

— Хы, ол Владимир Ильич Ленинди. Ол джаныбызча суйген вождубузду.

Тынъыла сора. Ол заманда мен джаш эдим. Ишчилени, элчилени джашаулары бек кыйын эди. Капиталистлени, помещиклени зорлукъларында унугъуб джашай эдик. Патчах эм тамада, эм бай помещик болгъаны себебли, ол байланы джанларында эди. Байлагъа джараулу джорукъла сала эди. Ол джашау ишчиле бла элчилеге бек кыйын эди.

Владимир Ильич Ленин ол джорукъланы бузаргъа кюреше эди. Кеси кыйыны бла джашагъанланы, иги джашарларын сые эди.

Ишчиле Ленинни бек сые эдиле, помещикле бла капиталистле уа кёрюб болмай эдиле. Патчахны полициясы аны тута эди. Тюрмеге ата эди. Аны ёмюрлюкте тюрмеге салыргъа излей эдиле. Ленин тыш къраллагъа кетиб, андан ишчилеге не этерге кереклисин джаза эди. Андан сора дагъыда кеси келиб кюрешюде башчылыкъ эте эди.

Ишчиле солдатла бла биргелей 1917 джыл февралда (ол заманда къазауат бара эди) патчахлыкъны кърутхандыла, андан сора, 1917 джыл 7-чи ноябрда помещиклени да, капиталистлени да къысдагъандыла. Аладан джерни, андан сора заводла бла фабрикаланы сыйыргъандыла. Ишчиле бла эллилени оноуларын не патчах, не помещикле бла капиталистле этмей, ала кеслери Советледе этиб башлагъандыла.

Ол алагъа джанъы иш эди. Ленин бла аны партиясы ишчилени ол кыйын джолну элте эдиле эм алагъа джашауу джанъыча джарашдырыргъа болуша эдиле. Лениннъе кёб ишлерге керек бола эди. Аны саулугъу аман болгъан эди. Сора 1924 джыл Владимир Ильич Ленин ёлдо.

Ленин ёлгенинде, биз бек уллу бушуу этдик, алай а ол айтханланы бир заманда да унутмайбыз. Хар ишни, Ленин къалай айтхан эсе, алай этерге кюрешибиз. Ишни, джашауу джанъыча джарашдырабыз.

Н. К. Крупская.

Соруула бла этерге иш.

1. Ишчиле бла элчилени джашаулары къалай эди?
2. Ленин кимле бла эм нек кюреше эди?
3. Джарлы халкъ Лениннъе къалай къарай эди?
4. Лениннъе революцияны вожду, деб нек айтадыла?

Совет джуртум—анам.

Ёмюрлюкге джашарыкъса,—
Сеннѣ джокъ ёлюм,
Къууанч эте джашарыкъса
Джарыкъды кёлюм.

Эмчегинъи ичиресе
Сен ёксюзлеге,
Тюзлюгюнъю билдиресе
Кёб миллетлеге.

Джолубузну джарытаса —
Джарыкъды кюнюнъ,
Тушманлагъа анъылатаса —
Уллуду кюнюнъ.

Эркинликни халкъ джырыса —
Къатлайса хорлаб,
Джюрегими тамырыса,
Совет джуртум — анам.

Хубийланы Н.

Ишчиле Совет властха дери къалай джашай эдиле.

I.

Костя джер юде джашай эди. Кюн Костягъа бир да кёрюнмей эди. Юнъю ичи мылы тартыб, кебмей, ий-ис этиб тура эди. Аналары эртденден башлаб инъирге дери адамлагъа кийим джуууб тура эди.

Костя эгечи, къарнашы бла мюйюшде ойнай эди. Аланы кийимлери осал, чурукълары джыртыкъ эдиле да къыш орамгъа бек аз чыгъыучан эдиле.

Аталары ишден инъирде бек кеч къайта эди. Иш-

ден келиб, хаман джётел этиб, ашарыгъы да келмей, къуру чай ичиучен эди.

Сабийле аталарын джазыкъсыныб, кымсыз болуб тохдаучан эдиле.

Аталарыны иши бек кыйын эди. Ол ишлеген джерде букъу эди. Иелери, къалай да болсун, анъа хайыр тюшсюн ансы, ишчиле къайгъылы тюл эдиле.

Джазгъа аталары тамам аман болду. Аны больницагъа элтдиле. Ол анда кёб джатмады. Сабийлери да ёксюз къалыб, ол ёлюб кетди.

II.

Аталары ёлсе да джашаргъа керек эдиле. Аналары фабриканы иесине болушлукъ тилерге барыб: «Сабийлени аякъ юсюне салыргъа болуш. Аталары фабрикада джыйырма джылны тюз ишлеб, саўлугъундан айырылгъан эди»,— деди.

Аналарыны тилегин къабыл этмей: «Бизни ёксюзлеге болушхан законубуз джокъду. Эринъи басдырыргъа ма бу онбеш сомну ал да кет. Сабийле сеникиледиле, аланы джарлылыкъларын кесинъ эт»,— деб кыйсаб ийди.

Аналары не кюрешсе да, не этсе да тёртёуленни асырагъан, ёсдюрген бек кыйын эди. Аналары къарнашына Костяны элге элт, анъа тогъуз джыл болгъанды, ол анда бир джукъгъа джарар деб тилеб, ары ийди.

С. Михалков.

Соруула бла этерге иш.

1. Костялары къаллай юйде джашай эдиле?
2. Аны атасы къайда ишлей эди? Аны саўлугъу къалай эди?
3. Сабийле аталарына къалай къарай эдиле?
4. Костяны атасына не болду?
5. Фабриканы иеси ёксюзлеге нек болушмады?
6. Костяны анасы аны къайры ийди?
7. Энди ёксюз сабийлеге къалай къарайдыла? Билгенигизни айтыгъыз.

Элчиле Совет властха дери къалай джашай эдиле.

Костя анасыны къарнашына джаз барды. Элде иги эди: суу, чегет, кёкенле.

Кече ат кютерге барсала сабийле ат чабдыра эдиле. Шахардан эсе мында кеиъ эди. Алай а ашарыкъ ана-сыныкъыча мында да осал эди. Қъара ётмек да аз. Акъ ётмекни уа эшитген да этмегендиле.

Анасыны къарнашыны да юйдегиси кёбдю. Танъ ат-хандан кечге дери ишлей эдиле. Алай а джарлылыкъ юйлеринден кетмей эди. Элчилени джерлери аз эди. Биченликле, чегет, джайлыкъла — бары да джер иеле-никиле эдиле, барысы ючюн да не ачха берирге, не ишлеб къайытарыргъа керек эди.

Ана къарнашыны юю осал эди: тар, къарантъы. По-мещикни юю уа дупбурда балконлары бла бир-бири башында ишлениб эди.

Костя джалан аякъ аланы юйлерини туюб бла ий-нек къысдай барса, садда биргелерине да алагъа къа-рагъан къатын бла омакъ сабийлени ойнай тургъан-ларын кёре эди.

Юйлерини къатында гокга ханслары, кюмюш шар-лары. «Ма былайда ойнагъа эдик». Огъай, ары элчи-лени сабийлерин иймей эдиле. Бу затла бары да джар-лыла ючюн деб этилмеген эди.

С. Михалков.

Соруула бла этерге ишле.

1. Костя анасыны къарнашына джылны не заманында бар-гъан эди?

2. Ол эл бла шахарда не башхалыкъ айырды?

3. Помещикле бла джарлыланы джашауларын тенъишдириб кёрююз.

4. Бу сагъатда шахар бла элни ортасында джашауну, ал-гъын заманда джашаулары бла тенъишдириб кёрююз.

Лениннѣ.

Ленин саў дуняны насыб юлюшюдо,
Джерде кѣуанч, дженѣиу — бары аны ишиди,
Ол дуняда элли тѣрт джыл туруб кетди,
Урунууно джолун тюзге буруб кетди.

Джер юсюнде джашау этген, саўлагѣа деб,
Тѣлюлеге, туудукѣлагѣа саўгѣагѣа деб,
Ленинизм атлы илму бериб кетди,
Тюзлюкню орнатыб, джолун кериб кетди.

«Ленин кетди», — дегеними айырма терс,
Ол кюн сайын юретеди, береди дерс,
Дунягѣа уа кетерге деб келмегенди,
Ленин саўду! Джашарыкѣды! Ёлмегенди!

Семенланы А.

ШАХАР

Биз ишлейбиз.

Совет джерле бек уллудула.
Этиллик иш кёбдю алада.
Биз ишлейбиз шахтала, вышкала, домнала,
Электростанцияла эмда аллай джолла.
Колхоз тюзлеге, узакъ джерлеге,
Минь-минь тракторла салгъанбыз,
Биз кесибизни къууанч ишибизни
Октябрда хорлаб алгъанбыз.

Миллер.

Джанъы шахар.

Таня бла Галя тик джарны къыйырына чыкъдыла.
Аланы тублеринде, теренде, бек уллу джаныуарлача,
бир сейир машинала джюрюй эдиле.

Аланы бир къауумлары джерни къобарыб, таулача,
къалаб бара эдиле. Бир къауумлары уа, быхыны тах-
дадан тартыб алгъанча, тюкгючлени тамырлары бла
къобарыб алыб бир джерге къалай эдиле. Алай а ба-
рындан да бек Таняны сейирсиндирген джарны къыйы-
рын къазгъан машина эди.

Ол машинаны да къыйырында ковшу болгъан узун
къолу бар эди.

Къызчыкъла ол сейир къолгъа эртден ушхууур аша-
рыкълары эслерине тюшгюнчю къараб турадыла.

Кёзлери кыймаса да, юлерине кетдиле. Инъирде атасы ишден къайтханында уа Таня:

— Атам, анда, ол тюз джерде, не этедиле? Алайда не зат боллукъду? — деб сорду.

— Анда шахар боллукъду, Танюша, биз анда джашарыкъбыз. Сен а окъугъан этериксе, — деб атасы былай айтды.

Таня бла Галя ол джаргъа хар кюн сайын баргъанча бара эдиле.

Дженъилде ол тюзню джарыб темир джол ётдю. Паровозла кычырыб, вагонла джюрюб башладыла. Андан сора кёб ящиклени да келтирдиле, аланы тенъ этиб эки тизгиннъе тиздиле.

Бир кюн атасы да, Таня да эртденбла огъуна джаргъа тебретдиле. Таня Галягъа къайтыб, ючюсю да кёкенлени арасы бла атландыла. Келселе уа аллайгъа келсинле, кёзлери кёргеннъе да ийнанмай эдиле.

Ол кёб ящикле къаланнъан джерде, терезелери, эшиклери, коридорчукълары бла джанъыз бир кюннъе джанъы ариу юле ишлениб, сау орам къуралыб тура

эди. Бир кѡауумларыны алкъын башлары джабылмагъан эди. Бир кѡауумларыны уа башлары да джабылыб, оджакълары да бар.

Таня бла Галя асыры кѡууаннъандан кюлдюле. Атасы уа:

— Ма сизге шахар! — деди. Дагъыда эки кюнден Таня да, Галя да, алача шатырлада джашагъанла бары да, джангъы юйлеге кѣчдюле, шахар адамладан толду.

Юйледе радио согъулду. Терезеледе джарыкъ кѣрюндю. Кранладан суу чыкъды, телефонла зынъырдадыла, тюкенле ачылдыла. Бир юйде уа тамам уллу юйде: «Школ» — деб джазылгъан эди.

А. Некрасов.

Соруула бла этерге иш.

1. Таня бла Галя не кѣрдюле? Неге бек сейирсиндиле?
2. Сен аллай машина кѣргенмисе? Аны аты неди? Қъайда кѣргенсиз?
3. Атасы бла Таняны ушакъларын житабда табыб окъугъуз.
4. Тюзню ортасы бла не зат ѣтген эди?
5. Экинчи кере Таня да, атасы да, Галя да джаргъа келгенлеринде неге тамаша болдула?
6. Джангъы шахаргъа кимле кѣчдюле?
7. Сен шахар кѣргенмисе? Шахарда юйле ишленнъен кѣзюуде болгъан эсегиз хапар айтыгъыз.

Къарачай шахарыма.

Тансыкъ болуб кѣбден бери
Бир да чыдаб тѣзалмай,
Шахарыма мен келеме
Кенъден къараб, кѣз алмай.
Таракъ тишлей, джити таула
Мийик туруб, сюелиб,
Энчи салам мен береме,
Минъи Таугъа ийилиб.

Къобан суу бла Теберди
Къучакълашыб ётелле,
Толукъунлары джылтыраб,
Суу мынчакъла бюркелле.

Хайда джашна, чакъ, шахарым,
Кёк суула бла къайылыб,
Сени башха шахарладан
Бек сюеме айырыб.

Сюйюнчланы А.

Соруула бла этерге ишле.

1. Сен Қъарачай шахарны кёргенмисе?
2. Қъаллай джерде орналгъанын сына.
3. Қъарачай шахарны жанлары бла къайсы суула ётедиле?
4. Азбар этигиз.

Почтаны фабрикасы.

I.

Москвада минълебла почта ящикле бардыла. Алай а сиз письмогъузну къайсы ящикге атсагъыз да, ол къалайда атылса да эшигини башына «Главный почта-тампт» деб джазылыб тургъан бир уллу юйге тюшмей къаллыкъ тюлдю.

Была бары да гитче письмочукъла ючюн ишлейдиле. Бу алай бош зат тюлдю. Не гитче письмочукъну ичинде да бек магъаналы хапарла болургъа боллукъдула.

Бизни письмоларыбызгъа «Почта фабрикада» не этедиле?

Москвадан хар кюн сайын онла бла поездле кетедиле. Ала бла письмоланы да ашырыргъа керекди. Алай а алгъы бурун почтаны сайлаб джарашдырыргъа керекди. Хар письмо да кесини поездине тюшерге керекди.

Письмоланы къайры баргъанларына кёре айырадыла. Бир джерге барлыкъ письменаны бир табхагъа саладыла, башха джанына барлыкъла да бир башха табхада турадыла. Хар письмогъа «Москва бу число» деб мухур басадыла.

Ол затха ишленнён бир машина письменаны къалаула этиб байлайды. Ол байланнённы мешоклагъа джыядыла.

Аланы джюрюй тургъан лента энишге тюшюреди. Письмола машинала бла вокзаллагъа, аэродромлагъа кетедиле.

Ол мешокла ызларына тюрю-тюрю джерледен Москвагъа келген письмола бла пакетлени алыб келедиле. Хар бир конвертде «Москва» деб бу сёз джазылыбды.

Бир талай сагъатдан бу письменаны ара сахарыбызны районларына элтедиле, эм джюзле бла почтальонла белибауларында ауур сумкалары бла кеслерини хаман джюрюучю джолларына — орамлагъа, гитче орамчыкълагъа, басхычлагъа джайылыб тебрειдиле. Сабийле, эшиклени ачыгъыз! Почта! Сизге письмо!— дейдиле.

М. Ильин.

Соруула бла этерге иш.

1. Письмоланы почта ящикге атхандан сора ала къайры тюшедиле?

2. «Главный почтамт» деген юде письменаны къалай айырыб джарашдырадыла?

3. Письмоланы юлге къалай табдырадыла?

4. Кесинъ джашагъан джерде почтагъа барыб, соруб хапарлы бол. Билген затынъы школда негерлеригизге айтмгъыз.

Биз шахарда болдукъ.

I.

Базар кюнню ал кюнюнде атам бла анам кеслерин базаргъа хазырларгъа оноулашхан эдиле.

Мени шахаргъа барыргъа кѣзюм къарагъанын билиб, атам меннѣ:

— Шахарда кесинѣи джорюте билликимсе? — деб сорду.

— Халкъ къалай джорюй эсе, мен да алай джорюме, неси барды. Орамны сал да бар да тур, — дедим мен.

— Огъай, Мурат, алай боллукъ тюлдю. Сен айтхан бла джорюсенѣ, сен кесинѣи автомашинагъа, не троллейбусха урдуруб къоярыкъса. Шахарны орамларында тюз джорюр ючюн, аны джорукъларын билирге керекди, — деди.

— Ол джорукъланы меннѣ юрет, — деб атамдан тиледим.

Атам меннѣ:

— Сора эсинѣде тут, — деб былай юретди. — Шахарны орамларыны бир джанындан бир джанына къалайдан да ѣтюб кетерге болмайды. Аны адам ѣтюучю джери барды. Андан сора, трамвай неда троллейбус кете тебрегенлей минерге, неда тюшерге болмайды.

Дагъы да сен билирге керекли затла бардыла. Машина бара тургъанлай, артында къызыл лампачыкъ джанса, аны тохдарын бил, не уа аны онѣ джанындан не сол джанындан лампачыгъы джанса, ол онѣ неда сол джанына буруллугъун бил. Кесинѣи да анѣа кѣре джорюте бил.

— Быланы эртденблагъа дери унутмай иги билиб турсанѣ, биргеме шахаргъа элтирикме, — деди.

II.

Атам юретген затланы унутуб кѳояма деб, кѳзюме джукѳу кирмей, кечени аѳурлугѳу кетгинчи туруб, алай джукѳладым. Эртденбла да атамдан алгѳа уяныб, аны да кѳобардым. Ол юретгенлени унутмай айтханымда, атам сейирсиниб:

— Джигит болдунѳ, унутмай тураса, хайда кийин да хазыр бол,— деди. Мен хазыр болургѳа машина да келди да, шахаргѳа кетдик. Шахарны кенѳ, кирсиз орамлары адамдан толу эди.

Кесин джюрюте билмегеннѳе кѳоркѳуу уллу эди. Машиналаны тюблерине тюшюб кѳалыргѳа боллукѳ эди.

Бир джерге джетгенлей, мен «Ётер джер» деб джазылгѳанны окѳуб, атамы кѳолундан тутуб: — Былай-тын ётерикбиз,— дедим.

Атам кѳууаныб:

— Аферим! Энди шахарда джюрюй биллигинѳи анѳыладым,— деди.

Соруула бла этерге иш.

1. Муратха атасы не айтыб сорду?
2. Муратны джууабын китабда табыб окѳугѳуз.
3. Атасы анѳа не джорукѳланы юретди?
4. Муратны шахарда кесин кѳалай джюрютгенин айтыгѳыз.
5. Сен шахарда болгѳанмыса? Хапарны айт.

Анамы иши.

— Светик, кийин! Мени ишиме кѳараргѳа барай-ыкѳ.

Ала метро бла шахарны бирси кѳыйырына чыкѳдыла. Кѳк чапракѳлы джаш тереклени ортасында бир уллу кѳызыл мекам таба тебретиле.

Светлана анасына:

— Бу не затды? — деб сорду.

— Бу мен ишлеген фабрикады,—деб анасы джууаб этди. Цехге кирдиле, Светлана сейирсиниб, ал бурун эс ташлады. Ол бу джолгъа дери башы да саулай мы-
яла бла джабылгъан быллай уллу юй кёрмеген эди. Джер-джерде машинала тизгинлешиб эдиле. Ала алай таууш эте эдиле, аланы тауушларындан сёз анъылан-
май эди.

Анасы Светланагъа:

— Мен, ма былайда ишлейме, къумач согъама. Ол къумачдан артда сабийлеге ариу кийимле этедиле,— деди.

Алайына Светлана станокну башына салыныб тур-
гъан бир гитче кызыл байракъчыкъны кёргюзюб:—
Бу уа не затды? — деб сорду.

Анасы:

— Быллай байракъчыкъланы иги ишлегенлеге бе-
редиле, бизни цехде уа барыбыз да иги ишлейбиз,—
деди.

— Меннѐ да быллай байракъчыкъ бла машина ке-
рекди,— деди Светлана.

— Уллу болуб, иги ишлесенъ, байракъчыкъ сеннѐ
да берилликди,— деди анасы.

С. Баруздин.

Соруула.

1. Светлана анасы бла къайры барды?
2. Анасы кесини ишини юсюнден не хапар айтды?
3. Фабрикада иги ишлегенлени къалай белгили эте эдиле?
4. Анасы кесини тенълерини юсюнден не хапар айтды?
5. Фабрикада ишлегенлеге табыкыгъа къаллай мекам иш-
леген эдиле?
6. Сен фабрика кёргенмисе?

Къалай насыбды ишлеген!

Къолгъа къалам алыб джазгъан,
Балта алыб отун джаргъан,
Юйню кирпичлерин тизген,
Къалай насыбды ишлеген!
Сюрме бла агъач джоннъан,
Джангъы полгъа чюйле ургъан,
Джаз башында сабан сюрген —
Къалай насыбды ишлеген!
Орамлагъа асфальт къуйгъан,
Машинаны элтиб баргъан,
Джайлыкъллада сюрюу кютген —
Къалай насыбды ишлеген!
Эрлей кийимин кийиб:
Эртденнъиде ашаб, ичиб,
Хайт деб ишге тебреген —
Къалай насыбды ишлеген!

Къулуйланы Къ.

Этерге иш.

Бу назмуну азбар эфигиз.

Биринчи къар.

Кѣб болмай биринчи къар джаўду. Хаўа да къар джаўарча эди. Аякъларыньы тубюнде да къар джырылдай эди; джер, юйлени башлары, терекле, орамлада шиндикле — бары да джумушакъ, акъ болгъан эдиле. Юйле тюненеден башха кѣрюне эдиле, хаўа бек таза эди.

А. Чехов.

Къыш.

Кюйдюреди къыш сууукъ,
Ачы аяз урады.
Сыйдам бузда Халит да
Хойнухчугъун бурады.
Къара джер да юсюне
Акъ кийимин кийгенди.
Хамитчик да сууукъда
Джанъы тончукъ кийгенди.
Къамчисини учуна
Кючлю джары такъгъанды,
Тенъчиклерин къоюб ол,
Суу джагъагъа чабханды.

Биджиланы А.

Этерге иш.

1. Сиз хойнух кѣргенмисиз?
2. Ол къайда иги айланады?
3. Бузда башха не оюн кѣргенсиз?

Джанъы джыл.

Талай заман болдугъуз
Отуз кюнден онеки ай.
Энди сау къал, эски джыл,
Кѣб иш этген арымай.

Кел, джанъы джыл, кел огъур бла,
Болумун соруб ишлени,
Ёсюм къошуб байлыкълагъа,
Бергенсе хорланмаз кючлени.

Кел, джанъы джыл, кел огъур бла,
Бизге насыб, къууанч бериб,
Кюнюбюз дженъил батмай,
Кёбден бери сакълай эдик.
Джанъы джылгъа алгъыш эте,
Ариу ёлка джасарбыз.
Джанъы къууанчны нюрюнде
Джашайбыз джашнай ёсербиз.

Джетикашкаев Н.

Боранлы кыш.

Исси джай дженъил ташайыб кетди, алтынлы къач да озду, къар джауду, боранлы, сууукъ кыш келди.

Бузлатыучу джелле урдула. Чегетде терекле кымыжа болуб тура эдиле—ала кышхы акъ кийимлерин сакълай эдиле. Нызы бла нарат да артыкъ да бек джашил болгъан эдиле.

Кёб кере къар джабалакъ этиб тебреди.

Адамла да танъ атхан бла уяна келиб, къууана эдиле, нек десенъ, терезеден аллай кирсиз кыш джарыкъ ура эди! Биринчи къар себелегенлей уучула уугъа чыкъдыла. Сау кюнню узагъына чегетде да ызчы итлени юрген тауушлары чыгъыб турдула.

Джолну бир джанындан къоян атылыб келе эди. Уучу сызгъырды да къоян тохдады, тиш туруб къулакъларын да ёрге тутуб, итле узакъдамыдыла деб тынылады.

И. Соколов-Микитов.

Соруула бла этерге иш.

1. Къар не заманда джаууб башлайды?
2. Биринчи къар себелегенлей уучула уугъа нек чыгъадыла?
3. Сиз къарда джаныуар ыз кёргенмисиз? къачан? къайда?

Школда ёлкада.

— Владимир Дмитриевич, сабий байрамгъа къошур-
лургъа сюемисиз? — деб Владимир Ильич сорду.

— Айхай сюеме, — деб ол да анъа джууаб этди.

— Айхай эсе, къайда суйсегиз да пряникле, ётмек,
конфет, хлопушкала, оюнчакъла табыгъыз.

Ол сабийлеге къууанч къуаргъа ачха да берди.

Ол кёзюу бек къыйын, ач эм сууукъ кёзюу эди. Ке-
реклилерин сатыб алыб, школгъа сабийле бла тиши-
руу устазларына ёлканы джасаргъа ийдиле.

Экинчи кюн, сёз болгъаныбыз кибик, Владимир
Ильич бла Сокольникледе школгъа келдик.

Владимир Ильич эгечи Мария бла Надежда Кон-
стантиновнаны да биргесине алыб, бизни бла ёлка бол-
гъан юге кирди.

Сабийле тегерегин алдыла.

— Не ойнарыкъбыз? — деб гитче къызчыкъ Вла-
димир Ильичге сорду.

— Бусагъатда джюрюгюз ёлканы тегерегине айла-
найыкъ, джырлайыкъ. Андан сора кишдик бла чыч-
ханны ойнарыз, — деди Владимир Ильич.

— Разыбыз, разыбыз! — эте, къолчукъларын бир-
бирине къагъа, гитче къызчыкъ къычырды, аны ызын-
дан къалгъан сабийле да таууш этдиле.

Владимир Ильич сабийле къатыш керти да кёз ача
эди, кюле эди, джырлай эди.

В. Бонч-Бруевич.

Соруула бла этерге иш.

1. Владимир Ильич сабийлени не къууанчларына баргъан
эди!

2. Ол кёзюуде хар зат алай къыйын нек табыла эди?

3. Бусагъатда ёлканы къалай, не бла джасайдыла?

4. Владимир Ильич сабийле бла къалай къууанч этди?

Бу хапарны юде адамларыгъызгъа окъугъуз.

Къышхы къонакъла.

Не бутакълада бир чапракъ, неда джерде бир кёк хансчыкъ джокъду. Қъаралдым булутла кюн таба бара эдиле.

Қъанатлыланы джарыкъ тауушлары тохдады. Кёкден джабалакъ джауады. Қъанатлыла букъдула.

Чегет да тауушсузду. Қъаралгъан тереклеге, джерге къар джауады.

Чапракъла джерде чирийдиле.

Қъар бекден-бек джауа, чыммакъ лыбыр-лыбыр тюше, тереклени къара бутакъларын, джерни агъартды.

Артха къалгъан, учуб кетиучю къанатлыла, суююб тургъан джерлерин къоюб, кетедиле. Бизге уа узакъ северден къыш келиучю къонакъларыбыз келедиле. Ала — снегирь деген чыпчыкъла. Джай была северде уяла этиб турадыла.

Анда аллай сууукъ, бузлауукъ барды — бери бизге келселе аны къатында джылы кёрюнюб къалады. Снегирле такъюзюкню, башха кёгетлени да ашайдыла.

В. Бианки.

Этерге иш.

Қъач болса бизге къайсы къанатлыла келгенлерин, джаз къайсыла къайтханларыны хапарын айтыгъыз.

Торгъай чыпчыкъ.

Бир джолда къыш мен форточканы ачдым. Юйге къызыл ёшюнлю, къара къанатлары бла торгъай чыпчыкъчыкъ учуб кирди.

Мен анъа мюрзёу бюртюкчюкле бла ётмек кесекчик бердим. Ол аланы чёплеб, чыбыкъчыкъгъа къонуб джукълады.

Бир талай кюн кетди. Торгъай чыпчыкъ мени бармагъыма къонуб, къол аязымда бюртюкчюклени къаба

эди, имбашыма кьонуб да туруучан эди. Аллында ит-ден кьоркъя эди. Артда уа итни сыртына кьона эди, ол огъай, башына да кьонуучан эди. Ит, кьуйругъун булгъай, юре эди. Бир-бирде уа ары-бери да чынъай эди. Торгъай чыпчыкъ ат джерге чёкгенча, кьонуб туруучан эди.

Мен анъа кесим бек суюген джырланы сызгъырыб джырлай эдим. Аны эркелесенъ, торгъай чыпчыкъ бир да бек сую эди. Мен аны кьолума алыб, узун созуб: «Мени алапатчыгъым, мени игичигим»,— десем бек кьууана эди. Сора ол кычырыб джырлаб тебрей эди, ары-бери силкине эди, кесин джигитча этиб секире эди. Мен талай кюннъе юйден кетдим. Торгъай чыпчыкъ менсиз эригиб, зар болуб тура эди.

Къайтханымда, кючден-бутдан тешиндим. Торгъай чыпчыкъчыкъ тешинирге кьоймай эди. Ол мени юсюме тёрт джанымдан уча эди. Мени имбашыма кьонуб, кишдикча, башын мени бойнума ышый эди.

Андан сора ол мени башымда учуб бир-эки-юч кере тегерек айланыб, шкафха кьонуб, мени бек суюген джырымы джанъылмагъанлай, сызгъырыб джырлады.

Быковдан.

Соруула бла этерге иш.

1. Сиз торгъай чыпчыкъ кёргенмисиз?
2. Ол юйге нек кирген болур эди? Бу джылны не заманында болгъан хапарды?
3. Бу хапарда бек сейирсиннъен джеригизни табыб окъугъуз.

Къар тубюнде къанатлыла.

Бир джолда мен чегетни ичин лыжала бла бара эдим. Кюн ариу, бузлауукъ сууукъ кюн эди. Мени аллымда бир уллу чегет тала кёрюндю, анда мийик къайын терекле бар эдиле. Аланы юслерине чын тауукъла кьонуб, къайынланы бюртюклерин ашай тура эдиле.

Алагъа къалай бир джууукълашыр эдим деб сэгъыш этиб башладым.

Алайына ала бары да баш энишге мыллыкларын атыб, къайын тереклени тюбю къарда тас болуб къалдыла.

Аланы ызларындан къартчыгъа атылыб келиб, къайын терекни тюбюне тюшюб, къарда ары-бери барыб тебреди. Алай а къарны къазыб, чын тауукъланы тутуб къояргъа акъылы джетмеди. Мен анъа бек сейирсиндим. Чын тауукъланы юйлери къыш къар тюбюнде болгъанын да билдим.

М. Тришкин.

Соруула бла этерге иш.

1. Биз джашагъан джерде къышлаучу къайсы къанатлылары юслеринден окъудунъ?

2. Ала бизни чегетлерибизде къышларгъа къарыулары не бла джетеди?

3. Қыш чын тауукъ не зат ашаб джашайды?

4. Бу хапарны ичинде дагъыда къаллай къанатлыланы юсюнден айтылады? Ол а не ашаб джашайды?

5. Сиз къайсы къанатлыланы сынагъансыз?

Бу суратха къарай, хапар джарашдырыб айтыгъыз.

Бу суратха къарагъыз да сурат салыгъыз.

Къыш.

Катя печни аллында олтуруб гинджисине белляу, айта эди.

Сен, Матрёна, джылама...

Мен сеннге къалачла алырма...

Сора эсде-бусда болмай тургъанлай ким эсе да терезени къакъды. Катя бу кимди деб, кухняга чабды. Терезе тюбюню агъачына къонуб, акъёшюн бир къанатлыны къаралдым бурну бла терезени къагъа тургъаны мыяланы эриб тургъан ачыкъ джери бла кёрюне эди. Къачда огъуна, терезени экинчи рамасын салгъан заманда анам, ариу болур ючюн деб, эки раманы арасына къызыл такъюзюкле салгъан эди. Ча-

ктынджик аланы кёрюб къагъа эди. Алайда такъюзюк тюз аллында тургъанлай, нек алалмагъанын анъыла-май эди.

— Андрейка, Андрейка!— деб, Катя тамада къарнашын чакъырды. Андрейка иги да ушатмагъанлай, терезени къатына келиб къарады.

— Ашарыкъ тилейди. Бусагъатда къанатлыла ач боладыла,— деди. Ол тапхаланы къазыб, бир кесек семиз этни алыб, тончугъун къаблай, арбазгъа чыкъды. Кюн ачыкъ болса да бек сууукъ эди.

Андрейчик арбазны арасында къайын терекни къатында тохдаб, хурджунундан бир кючлю халыны чыгъарыб, ол семиз кесекни терекни бутагъына такъды да юге кирди. Катя уа коридордан семиз кесекге къараб: «Къартчыгъа къачан келликди?» деб кёб турду. Къартчыгъа келмеди.

Къайынны бутакъларыны бири силкинди. Андан къарны агъызыб, семизчик таба дженъил къымылдагъан синичкачыкъ учуб келди. Аны ызындан дагъыда аланы талайы келиб къонду. Қызыл снегирь учуб бир джанына джанлады. Ол ёмюрюнде семиз этни ашамагъанды. Мюрзёуню, тюрлю-тюрлю урлукъланы ашайды. Бу джол а джеркни булчукъларында тегерекчикле бла джохарны къуйрукълу урлукълары къырау бла джабылыб эдиле.

Катя снегирге:— Тохда учуб кетме!— дей, чабыб юйлерине кириб, умурчукъланы джыйыб, къаргъа себди...

Соруула.

1. Катя кухнягъа нек чапхан эди?
2. Ач къанатлылагъа сабийле не этиб болушдула?
3. Семиз этни къайсы къанатлыла ашадыла?
4. Сиз а жъыш къанатлылагъа не бла болушасыз?
5. Бу хапаргъа кёре энтда къаллай суратла салыргъа боллукъ эди?

Риманы чыпчыкълары.

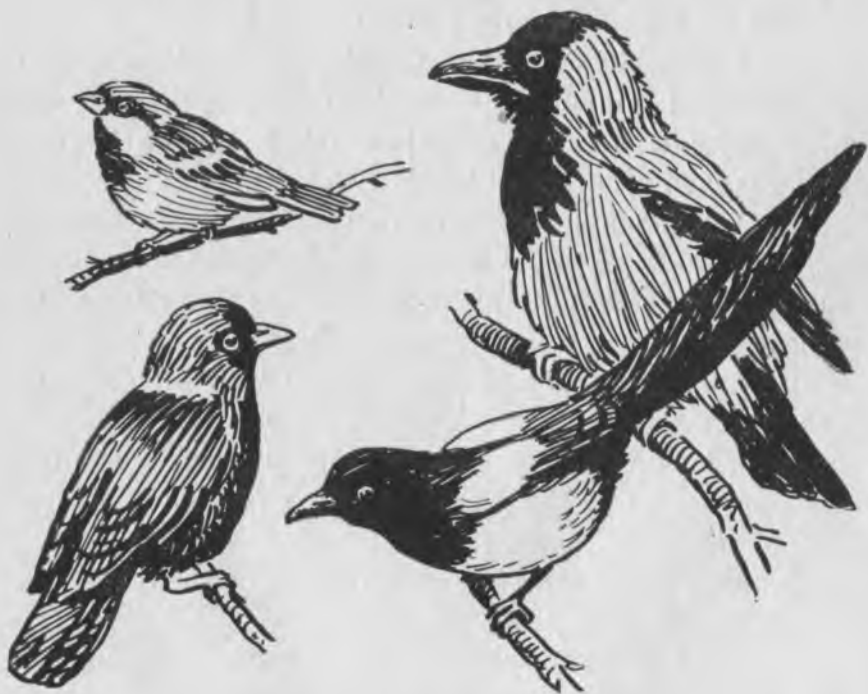
Рима гюрбеден тую алды,
Табакъны белине дери.
Аны арбазгъа чыгъарды.
Чыпчыкъла учалла кери.
Римачыкъ, бешджыллыкъ къызчыкъ,
Деди:— Сабыр болугъуз азчыкъ.
Сиз мени чыпчыкъчыкъларым!
Къанатлы хоншучукъларым!
Мен сизге туючюк берейим,
Дорданчыкъла этдирейим.
* * * * *
Сууукъ алыб онъчукъларын,
Чюйре этиб тончукъларын,

Келирге кьоркъадыла туюге
Римачыкъ киргинчи юйге.
Кёре кьоркъуу болмагъанын,
Чакъырадыла кьалгъанларын,
Ызларындан кьарагъанларын.
Чыпчыкъла кьонадыла джерге,
Тую бюртиюклени чёплерге.
Чёплейди гитче, чёплейди уллу,
Чеплейдиле ашыгъыулу,
Кьоркъмайдыла ачдан сууукъдан
Чыпчыкъла Рима саулукудан.

Отаров К.

Этерге иш.

Бу назмуну окъугъуз. Кесигиз соруула джарашдырыб, бири-биригизге соругъуз.

Бу суратха кьара да чыпчыкъланы атларын айт.

САУЛУКЪ САКЪЛАУ

Ушакъ.

Мен экинчи классда окъуй эдим. Бир кюн бизни классха школну врачы кирди. Классда барыбызны саулукъларыбызгъа къарады, кирсиз сабийлеге бюсюреу этди.

Сора бизни бла ушакъ этиб башлады:

— Бизни Совет джуртубузда хар адам саулукълу эм билимли болуб ёсере керекди. Саулугъу иги болгъан адамны джашауу къууанчлы, джарыкъ болады. Ол себебден кесигизни кирсиз тутугъуз.

Исси кюнлени, кёгетни, хансны сабийле бек сюеди-ле. Алай а бу кёзюуде ауруу да кёб чыгъады. Адамны саулугъун, джашауун бузгъан ауруула бла кюреширге керекди.

Быллай аурууладан адам кесин къалай сакъларгъа боллукъду?

Кирсизликни тутаргъа, ашарны аллы бла къол джууаргъа, джуумай кёгет ашамазгъа, юй хайуанла бла ойнамазгъа, итни, кишдикни юйде тутмазгъа, алагъа тиймезге, юйню, межамны тегерегин таза тутаргъа керекди.

Хар сабий джаз болгъанлай докторгъа кесин кёр-гюзюб, ол буюргъанча сууда джуууна, кесин кюннъе къыздыра билирге керекди. Джукъгъан аурууладан

кесинъи сакълар ючюн, заманында аўрууладан сакълагъан прививкала этдиррге керекди.

Кирсиз хаўаны солургъа: юйню ачыб, юйге таза хаўа иерге, джатхан орнунъу таза тутаргъа керекди. Хар эртден сайын физкультура этерге, юсюню суў джан джаўлукъ бла сюртерге, тишлеринъи, тырнакъларыны, къулакъларыны кирсиз тутаргъа керекди,—деб врач сёзюн бошады.

Классда окъуучула врач айтханны толтурургъа сёз бердиле.

Соруўла.

1. Адам саўлукълу болур ючюн кесин къалай тутаргъа керекди?
2. Аўруудан кесин сакълар ючюн не этерге керекди?
3. Сиз саўлугъугъузну къалай сакълайсыз?
4. Классны къалай тутасыз? Дежурный болсагъыз не этесиз?

Бу санитарланы хар бирини не этгенлерини хапарын айтыгъыз.

Этерге иш.

Тюбюнде суратха къараб, хапар джарашдырыб айтыгъыз.

Окъуучуну кюню.

Аслан бла Абрек бир тийреде ёсген тенъ джашчыкъладыла. Экиси да экинчи классны окъуучуларыдыла:

Аслан дерслерин иги билген, саулукълу, ишни суйген тири сабийди. Аны заманы: дерс окъургъа, ойнаргъа, суйген къарт атасына болушургъа, къарыусуз окъугъан тенълерине болушургъа, кесинден гитче сабийлени булджутургъа, дагъы да башха керекли затлагъа эркин джетеди.

Абрек а сазбет, ишлерге суймеген, эринчек сабийди. Аны заманы къуру ойнагъандан башха затха джетмейди.

Бир джолда Абрекни анасы Асланнъа:

— Аслан, джаным, экигиз да бир классда окъуй-

суз. Сени хар затха заманынъ къалай джетеди. Абрек инъирде дерс этерге олтургъанлай джукълаб къалады,— деди.

Аслан ышара:

— Абрекни фахмусу игиди, алай а ол аны хайырландыра билмейди. Дерслеге иги тынъыламайды, кюнюн тюз ашырмай, сыраф ашырады, — деди.

Абрекни анасы сейирсиниб:

— Сора къалай ашырыргъа керекди ол кюнюн?— деб сорду.

— Ма, усдаз бизге школда берген эди. Мен бу къагъытдан башха къагъытха кёчюрюб, стол юсюнде рамкагъа салыб турама. Мында джазылгъанны толтурама,— деб бир къагъытны чыгъарыб окъуб тебреди.

7 сагъатха — Орундан къоб.

7 сагъат 30 минутха — Орнунъу джый, санынъы иле, бетинъи, къолунъу, тишлеринъи тазала, кийин.

8 сагъат 20 минутха — Эртден ушхууур аша, школгъа бар.

13 сагъат 30 минутха дери — Дерследе, кружоклада бол.

14 сагъат 30 минутха дери — Юйге кел. Бет-къол джуу, аша.

17 сагъатха дери — Ойна, тюрлю-тюрлю сан къымылдатхан оюнланы, сейир китаб окъу, юй джумушда болуш.

19 сагъат 30 минутха дери — Юйге берилген дерслеринъи эт.

20 сагъатха дери — Айлан, тынч оюнланы ойна, юй джумушха болуш, инъир ушхууур аша.

21 сагъатха — Джукъугъа хазырлан, кесинъи таза-ла: аякъ, бет-къол, тиш джуу, орнунъу эт.

21 сагъатдан эртден 7 сагъатха дери—Джукъла,— деб, Аслан окъугъанын бошады.

— Бу джорукъланы толтурса, Абрек саўлукълу, ариў халили, иги окъугъан сохда боллугъуна сёз джожьду.

Г. И. Осокина.

Кесинъи заманынъа кесинъ ие бол!
Иш бла оюн нёгердиле!
Ишге заман — оюннъа сагъат!

Этерге ишле.

Сиз иш кюнюгюзню къалай ашыргъаныгъызны айтыгъыз. Бу хапаргъа соруўла джарашдырыб, нёгерлеринъе бер.

Тютюнде никотин деб уў барды. Ол тютюн ичген адамны саўлугъуна уллу заран береди. Аны бир тамчысындан къоян ёледи. 50 миллиграммдан адам ёледи. Бир «Қазбек» папиросну никотининден ат ёлюрге боллукъду. Саўлугъунъу сакъла, тютюн ичме.

Эсли джаш.

(Таўрух.)

Бир къарнаш бир къарнашха къонакълъа барыб, эшегин арбазда такъгъанды. Эшек, къаллайла эсе да, ычхыныб кетгенди. Эки къарнаш да эшекни излей теб-регендиле. Джолда алагъа бир джашчыкъ тюбегенди.

Ала анъа:

— Эшек кёрмединъми? — деб соргъандыла.

— Қаллай? Сол кёзю сокъур, бир арт аягъы ас-хакъ, аны юсюнде да эсги кёк мешогу бла ичинде да арпасы?

— Хо, хо, ол кесиди...

— Огъай кёрмегенме, — дегенди джашчыкъ.

— Сен аны ышанларыны барын да алай ариу айта тураса сора, къалай кёрмейсе,— деб эки къарнаш да анъа хыны этгенди.

Ала джашчыкъны къоймай, төреге эшекни урлагъанды деб, зор бла алыб баргъандыла.

Төреге джашчыкъ былай джууаб бергенди.

— Сора мен сокъурмамы? Мен эшекни ызын джолда кёрдюм. Аны онъ арт аягъы джолда башха аякълары этгенча терен ыз этмей баргъанды. Алай болса уа эшек ол аягъындан асхакъ болургъа керекди. Джолчукъну къуру онъ джанында ханслары ашалыбды. Ол себебден эшек сол джанында хансны кёрмейди. Сол кёзю сокъурду. Андан сора эшек джолда бара, кесин терекге ышыб, терекни къабугъунда кёк халыла къалгъандыла. Мешокдан арпа бюртюкле акъгъандыла, ол себебден мен мешокну эсги болгъанын билдим. Быланы барына да тынъылаб, төре, эки къарнашха да урушуб, джашчыкъны юйюне ийгенди.

Соруула бла этерге ишле.

1. Эшек къайдан кетгенди?
 2. Къарнашла эшекден кимге хапар соргъандыла?
 3. Джашчыкъгъа къаллай джашчыкъ дерге боллукъду?
 4. Бу таурухну биринъ джашчыкъ, биринъ эшекни иеси болуб, биринъ да автор болуб окъугъуз.
-

СОВЕТ АСКЕР

Джуртум.

Ана джуртум гокга хансча джашнайды,
Техникада, ара мюлкде ёр алыб,
Тюзлерими фабрик, завод джасайды,
Хар бир мюлкю джанъылыкъда къуралыб.
Ёседиле кенъ джуртумда шахарла
Тау тюбледе, ёзенледе тюзледе,
Чыракъла да джарыкъ тёгюб джаналла
Бюгюн колхоз къучакъ керген элледе.
Совет Аскер чегибизни сакълайбыз,
Киши джерге зорлукъ этиб кирмейин.
Къанлы джауғъа джууаб берирге хазырбыз,
Джуртубузгъа бир атламны иймейин.

Борлакъланы Т.

Этерге ишле.

1. Бу назмуну кескин окъугъуз. Хар тёрт тизгинде нени юсюнден айтылгъанын анъылагъыз.
2. Азбар этигиз.

Бир кюн сыртда.

(Х а п а р.)

I.

Ол кюнледе Север Кавказда аскерчилерибизни алгъа барыулары башланды. Бизни аскерле, немец аскерлени ууатыб, Терек суудан атладыла.

Север Кавказдагы фронт да кёб мычымай, ызына ыхдырыб, Ростовну кенъ тюзлерине саркъыб башлады.

Быллай болумда Преградна районну чегетлеринде партизан отряд, алларына уруб баргъан Совет Аскер-леге тюберге, аладан хапар болушлукъ да алыргъа керек болду.

Кюндюз инъирге дери Окъуб бла Махамет кеслерин узакъ эм къоркъуулу джолгъа хазырладыла да атландыла.

Аланы джоллары Преградна чегетледен Къарачайны, Къабартыны юсю бла ётуб, Совет Аскерлени алларына чыгъаргъа эди. Немецле алгъан областланы ичи бла джюрюмеклик бек кыйын эди.

Была кёб да кыйналыб, декабрь айда сууукъ кечени танъ аласы бла Нарсана джанында Буругустан сыртыны кюнбетине бардыла. Былайда ашхам къараныгъа дери солуб, тегерекден хапар табсала да кёруб, кече бла уа Нарсана тегерегинден чыгъаргъа муратлы болуб тохдадыла.

Ууакъ джалан джерк чырпыла басхан къулакъ джарны тубюне джетерге бугъоуланнъан атны бир-эки секириб тохдагъан тауушу эшитилди. Ол атха кимни эсе да джунчуб «Тррр, сылыкъ» деб кычыргъаны чыкъды. Талай замандан тёртгюллеб баргъан атны аякъ тауушу келди. Ол эл таба бара эди.

II.

Танъ атды, кюн тийди. Эл шош эди. Бир-бир орамлада сабийле малланы суугъа элтиб къайтара эдиле.

Алайына огъарлакъдан тарх деб ракета атылды. Чыкырмаб кёкге чыгъа барыб дагыда кынъыр, тогъай сыз тартыб тюше келди да, тюз экисини башында джукъланды.

— Тюшдюк къабханнъа,— деди Махамет.

— Къоркъма, хомух,— деб Окъуб кёл этерге кюрешди. Алай болса да ишни табсыз болгъанын анъылаб, кесин урушха хазыр эте башлады.

Бир кесекден къысха автомат очередле, шкок атылгъан тауушла джууукълаша башладыла. Сермешюу башланды. Партизанла кёб полицайны къырдыла, гранаталары да бошалды. Экиси да джаралы болдула. Махамет атыуун тохдатды... Окъуб да къарыуусуз болгъан эди. Сора Окъуб ахыр кючюн джыйыб, эки герохун да джерлеб эки къолуна алыб ёрге турду.

— Сдаюсь,— деб къычырыргъа кюрешди. Немецле чабдыла. Алда келген «Хенда хох» «Партизан!» дегенлей, Окъуб эки герохдан да от ачды да былай къычырды:

— Партизан джаны саулай кесин тушманнъа бермейди! Джаулагъа ёлюм!.. Узун автомат очередь Окъубну джыкъды.

Лайпанланы С.

Соруула бла этерге иш.

1. Бу эки джаш не миллетден эдиле?
2. Къайдан чыгыб, къайры бара эдиле?
3. Аланы ким кёрдю? Кимле бла къазауат этдиле?
4. Партизанланы джигитликлери неден белгили болады?
5. Бу хапарны хар кесегине баш джарашдыргъыз. Хар кесегин бирем башха окъуб, магъанасын айтыгъыз.
6. Юйде адамларыгъызгъа окъугъуз.

Къызыл Аскер.

Джер джарылыб
От чачылса,
Бир къоркъуу салмаз.
Сау дунияда
Бир аскер да
Бизге тенъ болмаз.

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз.
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз.

Ленинизмни
Қазанында
Қайнаб бишгенбиз.
Партияны
Қурч джолунда
Туууб ёсгенбиз.

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз.

Батчаланы А.-К.

Этерге иш.

1. Бу назмуну азбар этигиз.
2. Макъамын табыб джырлагъыз.

Ваня Андрианов.

Бу зат 1941 джыл декабрны аягында бир элде болгъан эди. Андриановланы юйлеринде фашист солдатла джашай эдиле. Бир кюн ала кёрюнмей думп болуб къалдыла.

Элчиле бир-бирлерине: — Была чырт кетибми къалдыла экен? — деб шыбырдай эдиле.

Совет Аскерле къайда эсе да джууукъдадыла деб хапар джайылды.

Ваня тушманла бары элден къораб кетгенмидиле,

бир хапар билейим деб оноу этди. Ол юйлеринден чыгъыб, бачхаланы, юйлени араларында ары-бери барыб тебреди. Алайына бир бауну эшигинден тютюн ийис урду. Ваня бауну ичине кирди. Бауну ичинде от этилиб, кёсёу башла джана, фашистле да отну тегерегине джыйылыб джылына тура. Арлагъыракъда да пулемётлары, автоматлары.

Фашистлени бирлери секириб туруб, Ваняны баудан тюртуб чыгъарыб, эшиклерин этди.

«Быланы муратларын анъылады. Ол мурат боллукъ тюлдю!» деб Ваня былай оноу этди. Джарны кыйырында дагъыда баула бар эдиле. Аланы башларындан да тютюнчукле бурулуб чыгъа эдиле. Алай эсе ичлеринде фашистле бардыла.

II.

Ваня сууукъдан буюгъа, кюртлени юсю бла тебреди. Элни кыйырына чыгъыб, төрт джанына къарады. Алайына, ол къар тюзле суу толкъунла бир-бири ызларындан келгенча, нени эсе да эл таба кымылдай келгенин кёрдю. Ала акъ халатлары болгъан адамла эдиле. Аланы бири да шкок атмай эди.

«Ала бизникиледиле. Фашистле аланы бугъуб сакълаб тургъанларын ала билмейдиле» деб анъылады.

Джашчыкъ кюртлени юсю бла чабды. Шо, кесибизникилеге кечикмей джетиб бир билдирелсем!.. Шо кечикмей бир джетелсем деб, бара эди. Алай а тушманланы кёрген эдиле да от ачдыла. Ваня къаргъа джыгъылыб баууру бла тебреди. Ызына къарамагъанлай ол хаман баууру бла ары-ары бара эди. Окъла чачхан къар аны пальточугуу бла бёркчюгюн толтургъан эди. Заман заманы бла аны ызындан къуйгъанлары сабыр бола эди; фашистле аны кёз туураларындан аджашдыргъан эдиле.

III.

Алай эте, Ваня кесибизникилеге джетди. Акъ халаты бла бир уллу адам кёлтюрюб къобарды. Солуучугъун кючден-бутдан ала, джашчыкъ командирге не билгенин да: фашистлени, баўну, пулемётланы юсюнден айтды. Командир анъа:

— Сизни элге баргъан мындан башха джол бармыды? Бар эсе бизни ол джол бла элтчи,— деди.

Ваня ол тегерекде джолланы барын да иги биле эди. Бизни аскерчилени эски тирменни къаты бла джарны ичин тегерек айландырыб элтди.

Совет Аскерле элге фашистле чырт къоркъмагъан джанындан кирдиле.

«Ура» деген таууш бла биргелей фашистлеге от ачдыла. Фашистле баўладан чартлаб чыгыб, бизниклени отларына кире эдиле. Дженъилде фашистлени къоратдыла.

Онюч джыл болгъан школчу былай этиб, кесини

элинден фашистлени кыысдаргъа Совет Аскерге болушду.

Совет правительство Ваня Андриановну Кызыл Джулдуз орден бла саугъалады.

Соруула бла этерге иш.

1. Ваня не мурат бла чыкыгъан эди элге къарай?
2. Ол фашистлени къайда кёрдю?
3. Ваня къайры тебреди, сууукъдан къалтырай?
4. Аны не ючюн саугъаладыла?
5. Къыйынлыкъ джетген кёзюуде Ваня кесин къалай джюютдю? Анъа герой дерге боллукъмуду? Нек?
6. Бу хапарны хар кесегине ат атагъыз. Кесгин окъугъуз да хапарын айтыгъыз.

Тоня партизан эди.

Тоня Петрова тохдаб кёкенлени артына таянды. Алайдан сыртны туюнде эл, къол аяздача, алай кёрюне эди.

Ол элни ичинде фашистле кеслерин бегитиб тургъанларын эм элни кыйырларын автоматчикле сакълагъанларын биле эди. Бугъунур джер джокъ эди.

«Хребтово деген элге данъыл тюзню баралырмамы.— Огъай, тушманла джибермезле», деб сагъыш эте эди.

Элге баргъан джол джалан, къаралыб тургъан тюзню ёте эди. Букъуну боранлатыб, ол джолну фашистлени машиналары солдатланы алыб оздула. Юч броневик акъырын, аур оздула, уллу тобланы тартыб тракторла да гюрюлдеб бара эдиле.

«Тушманла кеслерини аскерлерин, техникаларын да Хребтованы сыртына джыядыла. Партизанлагъа чабаргъа хазырланадыла», деб сагъыш эте эди Тоня.

Джолну юсюнде джанъыдан букъу кёрюндю. Тоня ийилиб кёкеннъе кыысылыб къарады. Ол ийнек сюрюу-

ню кёрдю. Аланы кьолунда узун чыбыгы бла бир кьарт сюре эди. Бурма башлы, джалан аякь бир джашчыкь да болуша эди. Аланы ызларындан автоматлары бла фашистле бара эдиле.

Мал сюрюу кьатыш элге кирирге деб, Тонягьа батыр акьыл келди. Ол дженъил огъуна ауур чурукълары аягындан чыгъарыб, курткасын да тешиб кёкенни артына сугъуб, юсюнде эркиши кёлеги, кёчеге бла белибаусуз малладан айырылгъан кёк ийнекни чартлатыб тебреди. Кёк ийнекни артындан сюре, ол аны кьатыш маллагъа кьатышды. Ол алай дженъил болгъан эди, фашистле эслемей, ол малланы сюрген джашчыкьды деб, анъа эс бёлмей кьойгъан эдиле.

Былай бла кюн джарыкьда гитче, хапар джыйыучу кьызчыкь фашистлени биргелерине Хребтово элге кирди.

III.

Инъирде Тоня партизанланы штаблары болгъан джер юйде эди. Отрядны командири Тоняны хапарына тынъылай эди. Тоня келтирген хапарла тюрбе-тюз эдиле. Командир хапар келтирген кьызчыкьны кьатына келиб, аны кьолун тутду.

— Бек сау бол, кьызчыгъым, тамам керекли заманда табылдынь,— деди.

Кече партизанла фашистлеге чабыб, элни фашистледен бошатдыла.

Партизанла Тоняны бек суре эдиле. Ол отрядда бир ишни этерге да джийиргенмей эди: хант эте эди, партизанланы кийимлерин джууа эди, джамай эди. Джашагъан джерлерин кирсиз тута эди. Бек батыр эм табышлы эди. Тушманла алыб тургъан элге кёрюнмей кириб кете эди.

Аны не элде мал кютюүчү джашчыкча кийиниб,
не колхозчу кызча болуб, не да сокъур къарт къатын-
ны джол усдасы болуб айланнъанын кёре эдиле.

Фашистлеге кесин тутдурмагъан, кёрюнмеген бир
эди. Аны излей эдиле, ол батыр, хапар джыйуучу кыз-
чыкны тутуб бергеннъе немец ачхадан саугъагъа беш
минъ марка берликбиз дей эдиле.

Алай а Тоняны табмакълыкъ бек кыйын эди.

А. Колинченко.

Соруула бла этерге иш.

1. Тоня кыйры, нек келе эди?
2. Аны элге киргенин кёрселе, анъа не этерик эдиле?
3. Тоняны юсюнден бек джаратхан джеригиз къалайды?
4. Тонягъа батыр, табышлы деб нек айта эдиле?
5. Партизанла Тонягъа къалай къарай эдиле?
6. Сиз Тоняны орнунда болсагъыз не этеригизни айтыгъыз.

Кызыл лётчикле.

Джарыкъ кёкге
Джолла кзурабыз,
Темир кзушланы
Мийикде бурабыз.

Шош хауада тизгин болуб,
Къанатланы керебиз.
Къарыуубузну, билимибизни
Биз джуртубузгъа беребиз.

Акъ булутлада,
Кзушлача, ойнайбыз,
Биз ишибизде
Эрикмейбиз, талмайбыз.

Хубийланы О.

Этерге иш.

Бу назмуну азбар этигиз.

Аламат хорлам.

Минъ тогъуз джюз алтмыш биринчи джыл апрелни 12-си космосну алыуу историясыны эм джарыкъ бетиди. Ол кюн Совет Союзну адамы лётчик-космонавт Юрий Алексеевич Гагарин джюрютген «Восток-1» деген совет космос кёкге учаргъа буйрукъ алгъанды.

Джигит совет космонавт бир джюз сегиз минутну ичинде джерни тегерегине учуб айлангъанды. Ишин толтуруб, бизни Ата джуртубузну джерине сау - саламат къайтханды.

Бизни къралыбыз, дуняда башха къралланы озуб, космос пространствогъа джолну биринчи салгъанды. Космосну алыуда бизни къралны джетишимлери бютеу дунягъа совет илму бла техниканы хорламларын танытхандыла. Илму чыгъарымчылыкъгъа чексиз хорламла ачхан социализмни онълулугъуна шагъат болгъандыла.

Юрий Алексеевич Гагарин

Соруула бла этерге иш.

1. Космос кеме «Восток-1» къачан, къайсы джыл, къайсы айда учханды космосха?
2. Космонавтла ненча болгъандыла? Кимле болгъанларын айтыгъыз.

ХАЙУАНЛА ДЖАНЫУАРЛА

Къой.

(Колхозну зоотехниги Алибекни айтханындан.)

Адам кютген маллада къой эм хайырлы малланы бириди. Қъой дженъил юйрейди, эт, тери, джюн береди. Барындан да багъалысы къойну джюнюдю. Артыкъсыз да бу арт кёзюуде джумушакъ джюнлю къойла кёб джюн береди. Колхозгъа кыралгъа да къойдан уллу байлыкъ тюшеди. Қъойланы джюнлеринден эм иги, эм багъалы кумачла этеди.

Бизни къралыбызда бусагъатда къойну санын джюнюн да кёб этерге бек уллу эс бёлюнеди. Бизни областыбызда къой малланы ёсдюремклик бек баш ишлени бириди.

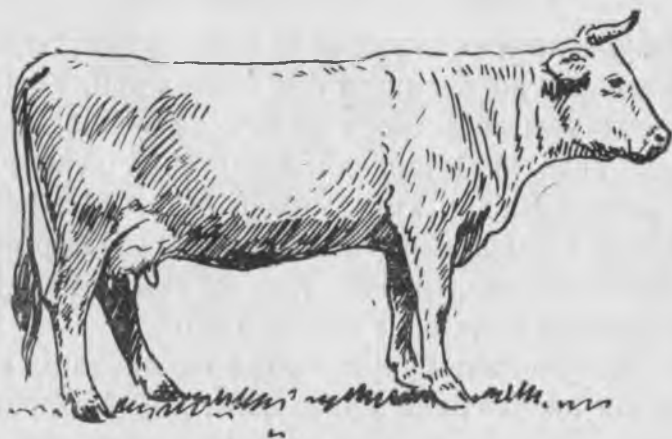
Бу уллу иште бизни колхоз не этеди?

Колхозну 21 минъ кѡю барды. Малланы заводларын иги этерге, сатыб иги тукъум кѡчхарла алгъан эдик. Биз зыбыр джюню кѡйланы кѡб этебиз. Аланы джюнлеринден джумушакъ джюн джарамагъан кийиз, кюйюз, тон кибики батгъалы затла этебиз. Хар джюз ана кѡйдан джюзден артыкъ кѡзу алыб, аланы да чарпытмай сакълагъан кѡйчула кѡбдюле.

Соруула бла этерге иш.

1. Кѡй не хайыр береди?
2. Джюнден не затла этеди?
3. Сиз джашагъан колхозда, совхозда алчы малчыланы кимле болгъанларын айтыгъыз.

Кѡшба.

Юч сауулады кюнюне
Барсанъ аны тюбюне.
Хар сауулгъаны челекди,
Башха не зат керекди!
Билеу кибики семириб,
Чабакъ кибики керилиб,
Къундуз кибики джылтыраб,
Быгъынлары къалтыраб,

Ауурлугъу алты джюз,
Сырты джассы, бели тюз,
Назик боюн алаша,
Къошба болуб тамаша.

Семенланы А.

Этерге иш бла соруу.

1. Ийнеклени адамгъа не хайыр бергенин айтыгъыз.
2. Сютден ненча тюрлю ашарыкъ этедиле?
3. Иги, кескин окъуб, азбар этигиз.

Будённый бек суюген атны юсюнден хапар.

(Граждан урушну эсге тюшюрю.)

Ол Будённыйгъа къазауатда тюшген эди. Будённый атха Казбек атаб, кесин да бек суюген эди. Казбек да кесини джанъы иесине бек дженъил юрениб, аны хар сёзюн дегенча анъылай эди. Бир талай кере Казбек аны къыйынлыкъдан къутхаргъан эди. Будённыйны ызындан акъ гвардиячылары сау отряды айырма атла бла сюргенлеринде, аякълы Казбек аны тамам ёлюмден къутхарыб кетгени да болгъан эди.

Бир джолда къаты уруш болгъан заманда ол акъланы къалын джерлерине, араларына, кириб кетген эди. Акъ гвардиячылары полковниклери героху бла аны кёкюрегин марагъан эди. Герох атылгъан эди, окъ Будённыйгъа тиймей кетген эди, алай а аны суюген аты Казбек акъырын ал аякъларына джыгъылгъан эди. Ат ауур джаралы болгъан эди.

Будённыйге башха ат келтирген эдиле, ол атха секириб миниб, «Къазауатчыла мени ызымдан келигиз!» — деб акъла таба атылгъан эди.

Акъланы ууатхан эдиле. Аланы аз къалгъанлары къача эдиле, бизни атлы аскерчилерибиз да данъыл тюзде аланы ызларындан сюрюб джете эдиле. Уруш

бошалгъандан сора Будённыйны нёгери аны не эсе да сагъыш этгенин эслеб:

— Сеннъе не болгъанды? — деб сорду.

— Атымы, Казбекни, ёлтюргендиле. Аны излеб табыб, аны чынъ арт кере кёрюрге суюме,— деб Будённый джууаб этди.

— Экибиз да бирге барайыкъ,— деди нёгери. Казбекни ол да таный эди.

Ала туура Будённый атын кьойгъан джерге бардыла. Казбек кымылдамай джата эди. Ат башын ёрге тутуб, тунакы кёзлерин ачды.

Командирлени бири:

— Термилтмез ючюн уруб кьояргъа керек эди! — деб сёз кьошду.

Алай а Будённыйны бир нёгери:

— Тохдагъыз, урмагъыз. Врачны чакъырыргъа керекди. Сау этелир эсек а,— деди.

Врач атны багъаргъа алды. Ат иги болду. Андан сора да Будённый Казбекге миниб кёб кере атакагъа баргъан эди. Казбек андан сора да кесини бек суйген иесин кёб кере кьутхаргъан эди.

Всеволожкий И.

Соруула бла этерге иш.

1. Казбек кесини иесин кыйынлыкъдан къалай кьутхара эди?

2. Казбек не болду?

3. Будённый нёгерине не джууаб этди?

4. Атны ким сау этди?

5. Бу хапарны иги окъуб, юйде адамларыгъызгъа, тенълеригизге айтыгъыз.

Ат.

Адам атны кьолгъа юретгенли бек кёб заман болады. Бусагъатда кийик атны кёрмеклик алай тынч тюлдю.

Ма кийик ат къолан тарпан.

Кийик атла
алаша, къалын
битедиле, уллу
башлары бла
джаллары ёрге
сюелиб тургъанла
боладыла.

Юслери джукъ
битмеген тюз-
леде къумну бети-
не ушайдыла, кёк-
сюл сарыла бо-
ладыла.

Кёбюсюне адамла кийик атланы джылккъыларын
кёб къуууб айланыб, сора аладан арыгъан гитче тай-
ланы бир джанына айыргъандыла. Артда аланы акъы-
рын-акъырын къолгъа юретгендиле. Ала адамлагъа
юрениб къаладыла. Атланы тюрлю-тюрлю порода-
ларын чыгъарып ючюн, адамла бек кёб кюреширге керек
болгъандыла.

Ма эндиги атла.

К. Ушинский.

Этерге ишле.

Суратлагъа къараб, тюз атла бла кийик атланы тенъишди-
ригиз. Нелери ушайды? Не затлары ушамайды?

Адамгъа атны хайырын айтыгъыз.

Санитар ит.

Граждан урушну заманында, мени онъ къолум да, аягъым да джаралы болгъан эдиле. Мен джаргъа джыгъылгъан эдим. Къаным кёб кетиб, къарыусуз болгъан эдим.

Кесибизникиледен киши кёрмей эдим, джукъ да эшитмей эдим. Кесими суўлугъумда суў болуб джугъун да къоймай ичген эдим.

Джугъуму да билмей джата эдим. Эс джыйыб къарасам а не эртден, не да инъир болуб туруучан эди. Болушлукъ кюсей эдим, алай а киши да табылмай эди. Эшда бизникиле узакъгъа кетген болур эдиле.

Джараларым а ауруй эдиле...

«Ай ёллюк болурма» деб акъыл эте эдим. Гайка болмаса, ёлген да этерик болур эдим.

Экинчи сутка толургъа къалайда эсе да джууукъда ит къансыгъан эшитдим. Алай а ол мени табарыкъмыды, огъесе табаллыкъ тюлмюдю. Табалды. Гайка мени табды! Къууаннгандан къансыб, бурнуму, кёзлерими джалай эди.

— Ай багъалы нёгерим! Анъа нёгерим демей не айтхын! Гайка мени къатымда джатыб, сыртын меннъе джууукъ тутду. Аны сыртында къызыл крести бла сумкасы бар эди. «Ал не керек эсе да» дегенча эте эди. Мен аны сумкасындан йод бла байлаула алыб, джараларымы байладым. Гайка уа тишлери бла бринзелни (таякчыкъ) ауузуна къабыб чабыб кетди.

Ит джаралыны табса, аны ауузуна къабыб, кеслери-никилеге, санитар адамлагъа, чабыб келеди. Джаралы адамны табмаса уа, аны къабмайды.

Гайка ауузунда бринзели бла бизни къызыл аскерчилеге, санитарлагъа барыб, аланы меннъе алыб келди. Алай бла ол мени сау къалдырды.

Ивенсон.

Соруула бла этерге иш.

1. Ол адам не заманда джаралы болгъан эди?
2. Гайка аны табханында къалай болушханды?
3. Ол адам итге «нёгерим» деб нек айтады?

Адамла къайсы хайуанланы джегиб, миниб джюрюйдюле.

Атлагъа миниб, аланы джегиб да джюрюгенлерин сен кесинъ да билесе. Гитче чаначыкъгъа итлени джегиб баргъанны сен кёргенмисе?

Итлени тонлары джылыды, ала сууукъдан къоркъ-

майдыла. Алагъа миниб, бизни къралыбызны се-
вер джанында джашагъан ненецле джюрюйдюле.

Адамла буулагъа миниб аланы джегиб да джюрюй-
дюле. Ма дженъил кымылдаучу буугъа уучу миниб
барады. Ала севереде джашайдыла. Анда уучу узакъ

джолгъа тебресе, бир буу-
гъа кеси минеди, экинчиге
да хапчюгюн джюклеб ба-
рады.

Пиллеге исси джерледе
минедиле.

Джылы келген уллу
пил бир тонна джюкню
джюрютеди.

Адам пилни, учунда
хиджи маталлы ыргъакъ-
чыгъы болгъан бир гитче
таякъчыкъ бла сюреди.

Сен тюклю мукгур
ёгюзле кёргенинъ болгъан-
мыды?

Алагъа якла дейдиле.
Якланы узун джюнлери,

аланы ала кърладан ётген заманда сууукъдан сакълайдыла. Яклагъа миниб таулада джюрюйдюле.

Як ауур малгъа ушайды, алай а ол абынмайды, тик джерледе да иги джюрюйдю.

Кёбле эшеклеге миниб джюрюйдюле. Бизни къралны бир-бир джерлеринде уа эшекле атланы орунларына джюрюйдюле. Алагъа миниб тау эмда тюз джоллада, шахарланы орамларында да джюрюйдюле.

Джукъ битмеген джерлени кум туюзлеринде туюлеге миниб джюрюйдюле. Тую бек тёзумлю малды. Ол бир талай кюнню не ашамай, не ичмей, ашсыз, суусуз турургъа боллукъду.

Туюеле бир мукгурлу, эки мукгурлу боладыла.

К. Чарушин.

Соруула.

1. Адамла къайсы хайуанлагъа миниб джюрюйдюле?
2. Къайсыланы джегедиле?
3. Къайсыланы сауадыла?
4. Хапарда джазылмагъан къайсы хайуанланы билесиз, айтгыыз?
5. Гаммеш кёргенмисиз?

Джугъутур.

Кър бузлагъанд джугъутурну
Ол ёхдем мюйюзлеринде,
Таулада кърны кюмюшю
Джылтырайды кёзлеринде.

Арыб, сырт тюклери бузлаб,
Ол кѳургѳакъ дорбуннѳа киреди,
Кѳалкѳый башлай да тюшюнде
Кѳек гелеу кырдыкны кѳереди.
Кѳалкѳыу эте тургѳанлай,
Джел хыны сызгѳырыб ѳтеди,
Уяныб, кырдыкны тюшюнде
Кѳергенине джарсыу ѳтеди.
Ол эртденбла чыгѳады да
Чынѳылны башындан кѳарайды,
«Бизге сууукъ да, кѳар да не!»
Деген кибиб, ѳхдем турады.

Кѳулуйланы Кѳ.

Юй кѳоянла.

Юй кѳоянла адамгѳа кѳѳ хайыр береди. Аланы джумушакъ тюклеринден бѳркчюкле, кѳол кѳабла, сабий кийимчикле ѳтедиле. Терисинден сабийлеге тончукѳла, бѳркчюкле, джагѳачыкѳла ѳтедиле. ѳтин а ашайдыла. Ол себебден юй кѳоянланы кѳурагѳан бек хайырлы ишди.

Къарачай шахарда ючюнчю орта школну уллу къоян фермасы барды. Ол фермада окъуучула ишлейдиле. Хар класс ишлер кюнюн билиб, кёзюу-кёзюу ишлейди. Классла звенолагъа юлешинибдиле. Алагъа устазлары башчылыкъ этедиле.

Окъуучула ол фермада бек талпыб, суюуб ишлейдиле. Тюблерин ариулайдыла, аш бередице, суу ичиредиле. Джай болса уа кырдык джыйыб ашатадыла.

Окъуучула устазларыны башчылыгъы бла тюрлю-тюрлю сынамла этедиле.

Хар джыл сайын иги къараб семиртиб, къралгъа кёб къоянны сатадыла.

Соруула.

1. Къоянланы кютюб, адамла не хайыр табадыла?
2. Алагъа ким къарайды? Къалай къарайдыла?
3. Къоянланы семиртиб къайры бередице?
4. Сизни школда къоян ферма бармыды?
5. Чегет къоян бла юй къоянны не башхалыкълары барды?
6. Къоян тюкден этилиннъен не кийимлени билесиз?

Бёрюле балаларын къалай юретедиле.

Мен джолну кетиб бара, ызымдан бир кычырыкъ келди. Кычырыкъ этген суюучю джашчыкъ эди. Ол нени эсе да кёргюзе, чабыб келе эди. Иги къарагъанымда, эки бёрю: бир къарт бёрю бла бир джаш бёрю тюзню чабыб келе эдиле. Джаш бёрю сыртында бир таланнъан къозуну тишлери бла къабыб алыб келе эди. Къарт бёрю уа аны ызындан чабыб келе эди.

Мен бёрюлени кёргенлей суюучю къатыш бёрюлени ызларындан чабдым. Биз кычырыкъ этиб тебрedik. Бизни кычырыгъыбызгъа биргелеринде итлери бла адамла джетдиле.

Къарт бёрю адамла бла итлени кёргенлей, чабыб джаш бёрюню джетиб, кьозуну андан тартыб алыб, сыртына атды. Эки бёрю да дженъил чабыб кёз туурабыздан ташайдыла.

Сора джашчыкъ хапар айтыб тебреди. Къарт бёрю джардан чыгыб, кьозуну кесиб, алыб тебреген эди.

Аллына джаш бёрю чыгыб, кьозучукъ таба чабды.

Сора къарт бёрю кьозуну анъа бериб, кеси да аны къатында джортуб тебреди, бёрюлеге кьоркъуу кирген заманда уа къарт бёрю юретгенин кьоюб, кьозуну кеси алды.

Л. Толстой.

Соруула бла этерге иш.

1. Бёрюле къайда букъгъан эдиле?
2. Кьозуну къайсы бёрю кесди?
3. Джаш бёрю кьозуну къалай алыб элте эди?
4. Ана бёрю кьозуну джаш бёрюден нек сыйырыб алды?
5. Бёрюле адамлагъа не хата этедиле?
6. Башха хаталы джаныуарладан къайсыланы билесиз?

Тюлкючюк-эгешчик эм кёк бёрю.

(Таурух.)

Тюлкю ач болуб, арабий, къайда болса да бир къа-
барыкъ табмазмы эдим деб, тёрт джанына да къарай,
джолну джортуб баргъанды.

Ол бир къартны чана бла бузлагъан чабакъланы
алыб баргъанын кёргенди.

Тюлкю алгъа чабыб ётюб, къуйругъун да бир джа-
нына атыб, аякъларын да созуб... кесин тамам ёлгенча
этиб, джолгъа сойланнъанды.

Къарт аны къатына джетиб, тюлкюге къараб:

«Къатынымы тонуна аламат джагъа боллукъду»
дегенди.

Тюлкюню къуйругъундан тутуб чанагъа атыб, ба-
шын джеген бла джабыб, кеси атны къатында бар-
гъанды.

Тюлкючюк джатыб кёб турмагъанды. Чананы тю-
бюн тешик этгенди, сора чабакъланы тешикден джол-
гъа быргъаб баргъанды. Бир чабакъны бирини ызын-

дан ата, чабакъ болгъанны атыб бошагъанды, сора кеси да акъыртын чанадан тюшюб кетгенди.

Къарт юйюне келиб:

— Хы, къарт къатын, мен сени тонунъа къаллай джагъалыкъ келтирдим! — дегенди.

— Къайда?

— Майна чанада, чабакъ да, джагъалыкъ да.

Къарт къатын келиб чанагъа къараса, не чабакъ, не джагъалыкъ джокъ.

Сора къарт былайда тюлкюню ёлмеген тюлкю болгъанын анъылагъанды. Кёб бушуу этгенди, алай болса да этер къарыуу джокъ.

Тюлкю уа чабакъ болгъанны кесини тешигине та-

шыб, тешикни аллына олтуруб, ашагъанды. Ол бёрюню чабыб келгенин кёргенди. Асыры ачдан бёрюню эки быгъыны ичине ташайыб:

— Кюнюнъ ашхы болсун, эгешчигим! Не зат ашайса?

— Чабакъла.

— Меннъе да бирчигин берсенъ а?

— Кесинъ тут да аша.

— Мен тута билмейме!

— Къара мынъа, мен тутдум да! Сен, къарнашым, суугъа бар да къуйругъунъу бузну тешигине сал да, хаман: «Уллунъ да, гитченъ да тутулугъуз, чабакъчыкъла!» — де. Чабакъла ол заманда сени къуйругъунъа къадаллыкъдыла. Туралгъанынъа кёре аслам заманны тур, алай болмаса туталмай къаллыкъса, былайын эсинъе алыб къой,— дегенди.

Бёрю суу ызына баргъанды, къуйругъун бузну тешигинден суугъа салгъанды. Чёгюб:

— Уллунъ да, гитченъ да, чабакъчыкъла, тутулу-гъуз! Уллунъ да гитченъ да, чабакъчыкъла, тутулу-гъуз! — деб былай айтыб башлагъанды.

Бёрю сау кечени алайдан къобмай, бузну тешигине чёгюб кёб тургъанды. Аны къуйругъу бузлагъанды. Танъ аласында къобаргъа мурат этгенди, алай а болалмагъанды!

Сора ол:

«Эх къалай кёб чабакъ къаланнъанды, тартыб да алалмайма!» деб сагъыш этгенди. Қъараса, къатынла челеклери бла суу алыргъа келе тура. Бёрюню кёрюб:

— Бёрю, бёрю! Уругъуз аны! — деб кычыра теб-регендиле. Чабыб джетиб, бёрюню кими суу агъач бла, кими челек бла, бир къауумлары да къолларына не зат-тюссе аны бла туйюб башлагъандыла. Бёрю къуйру-гъун тартыб юзюб, артына да къарамай къачыб:

— Тохда, тюлкю, мен аны сенин джетдирirme, — деб баргъанды.

Тюлкючюк-эгешчик чабакъланы ашаб бошаб, дагыда не зат болса да урлаялсам деб мурат этгенди.

Къатынла локъум этген юнге кириб, башын басылыб тургъан ачыгъан тылыгъа сукъгъанды. Болгъаннын тылы джугъу этиб, къачыб кетгенди.

Къачыб баргъанлайына бёрю аллына тюбег:

— Сен, тюлкю, мени чабакъ тутаргъа алаймы юрте эдинь! Къарачы, мени туюб къалай этдиле эсе да! — дегенди.

— Ой, къарнашым, сени къуйругъунъ болмаса да, башынъ сауду, мени уа башымы чачхандыла. Къарачы, мыйым чыгыб кетгенди, кючден-бутдан бара турама, — дегенди тюлкючюк-эгешчик.

— Ол да тюздү, эгешчигим, сен джаяу къалай баралгъын, мени белиме мин, мен сени элтейим, — дегенди бёрю.

Тюлкючюк аны белине миннъенди, ол да аны кёлтюрюб тебрегенди.

Тюлкючюк бёрюню юсюне миниб келе акъырын:

— Туюлген, туюлмегенни белине миниб барады, — деб джырлагъанды.

— Эгешчигим, сен не дединъ, — дегенди бёрю.

— Къарнашым, туюлген туюлгенни кёлтюрюб барады, — дейме.

— Алайды, джаным, алайды!

Тюлкючюк а дагыда быягынлай!

— Туюлген туюлмегенни кёлтюрюб барады! — дей, барыб тургъанды.

Этерге ишле.

1. Хар суратха къараб, ат джарашдырыб, джазыгъыз.
2. Таурухну кеси сёзлеригиз бла айтыгъыз.
3. Ючёулен болуб: биринъ тюлкю, биринъ бёрю, биринъ автор болуб окъугъуз.

Къаблан.

Дунияны башында джаныуарланы барысындан да огъурсуз джаныуар къабланды. Ол уллу ханс чырмалыб ёсюучю шындык кёкенледе, чегетледе джашайды. Аны тюрсюню сарыды, талгырылды. Ол себебден, ол сары къауданны арасында кёрюнмейди. Бир-бирледе ол сау кюнню хансны ичинде бугъуб, гаммешни кёргенлей, кесини бугъуб тургъан бетджанындан чартлаб чыгыб, бир ургъаны бла мазаллы гаммеш бугъаны джыгыб къояды.

Ол кесине азыкъны бютюн тынч кече табады. Кече джаныуарла суу ичерге барадыла. Антилопла, буула, къабанла да барадыла. Къайсын суйсе аны бууады. Къолгъа бюгюн буу, тамбла къабан тюшеди.

Бютёу джаныуарла къабландан къоркъадыла. Ол адамлагъа да къоркъунчлуду.

Адам ашаучу къабланла да бардыла. Уучула алагъа къарт къабланладыла дейдиле.

Къарт къаблан дженъил чабалмайды: бууну джелмейди, гаммеш бла кюрешмек анъа къоркъуулуду.

Сора алагъа къалгъан джанъыз джолоучуну мараб буумакълыкъды.

Ол затны этер ючюн а ол къарт къабланланы хыйлалыкълары джетеди.

К. Чарушин.

Соруула бла этерге иш.

1. Къауданны ичинде къабланланы эслеген нек къыйын болады?

2. Ол кяаллай джерледе джашайды?
3. Не затны ашайды? Уугъа не заманда чыгъады?
4. Анъа огъурсуз деб нек айтадыла?
5. Суратха къарагъыз, къаблан юй джаныуарладан къайсына ушагъанын айтыгъыз.
6. Къабландан сора къайсы огъурсуз джаныуарланы биле эсегиз да айтыгъыз.

Аслан бла тюлкючук.

(Таурух.)

Аслан къарт болгъанды, джаныуарланы туталмагъанды. Ол хыйла бла джашаргъа мурат этиб дорбунна кириб, кесин ауругъанча этиб джатханды.

Джаныуарла аны кёрюрге келиб башлагъандыла. Алай а ызына бири да сау къайтмагъанды. Аслан кёре келген джаныуарланы тутуб ашаб баргъанды.

Тюлкючук келиб дорбунну эшигине сюелиб, асланна:

— Къалайды джашауунъ? — деб соргъанды. Аслан анъа:

— Аманды. Алайдан бери мен болгъан джерге нек кирмейсе? — дегенди. Тюлкючук анъа:

— Ызларындан да кёреме, бери кёб джаныуар киргенди, алай а андан бири ызына чыкмагъанды,— деб джууаб этгенди.

Соруула бла этерге иш.

1. Къарт аслан джаныуар тутаргъа хыйлалыкъ къалай этгенди?
 2. Ол хыйланы анъыламагъан джаныуарла не болгъандыла?
 3. Аслан бла тюлкюден къайсыны хыйласы озгъанды?
 4. Тюлкючюк асланныңа не джууаб этгенди?
 5. Тюлкю, аслан кёргенигиз болгъанмыды?
-

ДЖАЗ.

Джаз.

Север сууугъун чакъырыб кетди,
Джерни акъ тонун кюн оймат этди,
Юг джылы джазын бизге теджеди,
Табигъат анъа терк джибер деди.
Ол келир-келмез хар зат уянды,
Джашау сагъайыб бирден къууанды.
Суу балаланды, ташыб кирленди,
Чегет джасанды, ачыкъ тилленди.
Кёк кюкюреди, джерни эркелетди,
Суусабдан тоюб булуту джетди.
Джылы джанъурун себелеб ийди,
Джер чагъыб, джашнаб, джаб-джашил
кийди.

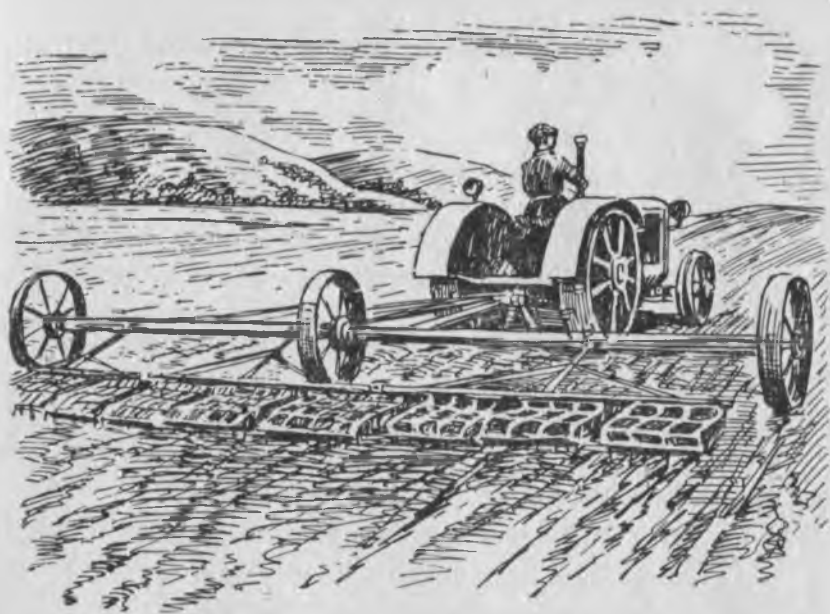
Семенланы А.

Этерге иш.

1. Окъугъуз. Анъыламагъан сёзлеригизни соругъуз.
2. Иги окъургъа юренигиз, сора азбар этигиз.

Джазында.

Танъ джарый, Ахматланы юйню къатында тюзде трактор гюрюлдегенле, адам дауурла чыгъыб, Ахмат уянды. Ол туруб терезеден къарагъанында, джазгъы урлукъ атыллыкъ джерни тырнауун эте, тракторла ар-бала да тракторланы, трактористлени кереклерин эте.

Ахмат бет-кьол да джуууб, алайгъа барыргъа, колхозну председатели Сеид-Батдал келиб, бригадирге:

— Назир, кюн ортагъа тракторла тырнау этиб башларгъа керекдиле. Сен зынтхы урлукъну былайгъа келтириб, хазыр этиб тур. Мен трактор бригаданы бригадирине айтайым да ол юч урлукъ чачыучу машина бла бир тракторну иер. Бюгюн урлукъ чачыб бошамай амал джокъду,— деди да кетди.

Ахмат кюн орталыкъ ашаб, школ тенълери Магомет бла Солтанны да биргесине алыб, быягъы джерге келди.

Урлукъ чачыучу трактор келиб, ишлей тура эди. Аны ичинден урлукъ быргъычыкъла бла джумушакъ джерни сызгъаларына тюшюб, аны да урлукъ чачыучуну ызындан келген тырнаула джабыб баргъанларын кёрдю.

Экинчи кюн дерсде устаз: «Тюнене кёрген затындан ким хапар айталыр?» — деб сорду. Ахмат кьолун кёл-

тюрюб, бу урлукъ чачыу ну юсюнден джарашдырыб,
кёргенин айтды.

Соруула бла этерге иш.

1. Ахмат алай эртде нек къобхан эди?
2. Ол не кёрдю? Ким бла барды?
3. Ахмат кёрген затыны хапарын къайда айтды?
4. Трактор бла джер сюрген, урлукъ атхан, тырнау этген кёргенмисиз?
5. Джер сюргенде алгъын бла энди не башхалыкъ барды?

Джанкъоз.

Джазны келгенине шагъатлыкъ этиб,
Джанкъоз чыгъады джаз джумушакъ джерде,
Къалгъан хансла да джазны эркелетиб,
Къызыу ёселле джазгъы ариу кюнде.
Къанатлыла да ариу джырлайдыла
Джазгъа къууаныб, анъа суююноб.
Гокга хансла тола баралла
Бирери-бирер тюрлю кийиниб.

Борлакъланы Т.

Этерге иш.

Халатсыз, кескин окъугъуз. Джанкъозну не заманда чыкъгъанын сынагъыз.

Уяларын къалай этедиле.

I.

Къара къаргъа кесини уясын мийик терекни башында ишлейди. Эркек къара къаргъа булчукъну табыб, аны ызындан келгинчи, тиши къара къаргъа кеслерини, алай сейир болмагъан уяларын сакълаб къалады. Сора тиши къара къаргъа булчукъ излей кетсе, эркек къара къаргъа уяны сакълайды. Алайсыз къаргъаланы башха парасы аланы уяларын кючлеб къоярыкъды.

Къара къаргъала кѳуу
булчукъланы джыйыб,
аланы бир джумушакъ
джопбу этиб, бутакъланы
юсуне салыб, уя ишлеб
къоядыла.

Бу тукъум тынч халда
къара къаргъаланы ту-
къум джууукълары —
къаргъа бла чаука да уя-
ларын алай ишлейдиле.

II.

Жаворонок — акъдордан, кѳксюл чыбчыкъ —
джаз тюзлени башында учуб мийикге чыгъады.
Аны мийикден джырла-
гъан тауушу бек аламат
келеди.

Ол къайда болса да
бир тюзде джукъа ханс-
чыкъла бла джабылгъан
бир чунъурчукъ табса, ма
аны уячыгъы! Ол кесини джер бетли гакгычыкъларын
ары салыб къояды. Тюз къатлары бла озсанъ да ала-
ны эслемейсе.

Бѳденеле биченликледе, джаз тауукъла да тюзледе
уяларын мунуча этедиле.

Тюзледе джашаучу бу къанатлыланы гакгычыкъла-
ры не ханс бетли, не мюрзѳу бетли боладыла.

III.

Тюз бабушла бла къазла уа бир заманда да ауузла-
ры бла уя ишлер ючюн не булчукъну, не да саламны
келтирмезле.

Ала къайда болса да суудан узакъ болмай, бир таша джерде джыйылыб джопбу болуб тургъан не къамишни, не да булчукъланы излейдиле. Алай джопбу табсала, теблеб арасын чунъур этиб, сора кеслерини тюклери бла юсюн, джууургъан бла джабханча, джабыб къоядыла. Къайры болса да кетерге керек болса, ала тюкле бла ишленнён джууургъан бла бабуш гакгыларыны юсюн джабыб, не суу ичерге, не ашаргъа кетедиле.

IV.

Чегетде: Тук! Тук! Тук! — деб таууш чыгъар. Ол агъач тауукъну юй ишлей тургъаныны тауушуду. Агъач тауукъ кесини къаты бурну бла джумушакъ тереклени узакъ заманны къазады. Терекни ичин мийик къошун тенъли бир къуууш этгинчи, ол кёб ишлейди. Агъач къабукъдан тюшген умурланы, джонъурчхачыкъланы, ишлеген сакъатында уясына агъарыкъ затны бабын къоймай тышына тегеди, ариулайды.

Агъач тауукъ балала уяларыны ичинде бир тюрлю бир джумушакъ зат болмагъанлай, аны сыйдам къаты тюбюне олтуруб ёседиле. Ол себебден аланы табанлары, ол огъай берч болады. Ала абадан болсала, уяларындан, аны къабыргъаны хыртдыларына кеслерини джити (кишдикниклеча) тырнакълары бла илиниб, алай чыгъадыла.

Клыков А.

Соруула бла этерге иш.

1. Къара къаргъала кеслерини уяларын къайда ишлейдиле?
2. Тюз къанатлыладан къайсыны юсюнден окъугъансыз, ала-ны уяларыны юсюнден не билесиз?
3. Былача къайсы къанатлыла уя этедиле?
4. Қанатлыла уяларын къалай ишлейдиле?
5. Агъач тауукъла уя къалай этедиле?
6. Тюрлю-тюрлю къанатлыла уяларын тушмандан къалай сакълайдыла?

Башха къанатлыланы юсюнден билген хапарыгъызны ай-тыгъыз.

Джаз келди.

Къарны эритди джылы аяз,
Балчыкъ болду джол, арбаз,
Кёк да уруб дауурбаз,
Белги берди кенъден джаз.
Къарылгъачла учдула,
Къонакыгъа джол ачдыла,
Биринчи акъгъан тамчыла
Джашил кырдык чачдыла.

Суююнчланы А.

Этерге иш.

1. Бу назмуну кескин окъугъуз, хар эки тизгинни нени юсюн-ден айтханын анъылатыгъыз.
2. Азбар этигиз.

Бабуш джюджекле бла сабийле.

Сабийлени букъу джолда не затха эсе да бёркчюк-лерин ата тургъанларын кёрдюм. Мен алагъа джуу-укълашханымда, хар бирини къолунда бирер тюз ба-буш джюджекчик эследим. Олсагъат мен гитче тюз ба-бушчукъ кесини джюджекчиклерин элни ол джанына чыгъарыргъа тизиб, джолдан ётюб баргъанын билдим.

— Быланы не этериксиз? — деб, мен алагъа хыны-
ракъ сордум.

— Иерикбиз,— деб джууаб этдиле, къоркъуб.

— Хы, иериксиз! Нек тутхан эдигиз да? — дедим
мен бек хыны.— Къайдады энди аналары?

— Майна алайда къонуб турады! — деб бары бир-
ден джууугъуракъ тёбечикни кёргюздюле. Аны башын-
да, керти да, къалай этерге билмей, бабушчукъ къай-
гъыдан ауузун ачыб тура эди.

— Бусагъатдан, дженъил, бабуш балаланы элтиб
барын да беригиз! — деб къыджырадым...

М. Пришвин.

Соруула бла этерге иш.

1. Сабийле не этдиле?
2. Ала не бабушну балалары эдиле?
3. Бабуш балачыкъланы аналарындан айырылгъанлары
игими боллукъ эди, огъесе аманмы боллукъ эди?
4. Сен тюз бабуш кёргенмисе? Юй бабушдан башхалыгъын
айыралдыньмы?

Бу суратха къара да хапар къура.

Тынчылыкъларын бузады.

Кюн къыздырыб, къар дженгил эриб, суучукъла къобуб, бир-бирлерине къошула, уллу болуб, джайылыб чегет талаланы, суу джагъаланы басханды.

Чегетде джашагъан джаныуарланы тынчылыкъларын бузгъанды.

Барындан да бек лобанла, тюзледе джашагъан чычханла джерни юсюнде джашагъан башха джаныуарлагъа да уллу кыйынлыкъ салгъанды.

Аланы джашагъан уячыкъларына суу къуюлгъанды, джаныуарчыкъла амалсыз болуб, тешикчиклерин къоюб, дупбурлагъа къачадыла.

Суу къобхан сагъатда лобанны уясына суу кириб, лобан тунчугъургъа аздан кълалгъанды. Ол тешигинден къачыб сууда джюзюб, къургъакъ джер излеб кёб айланды.

Эм артында бир къургъакъ джерчик табыб, аны къазыб, джерни тюбуне ташайыб кетеди.

Соруула бла этерге иш.

1. Суу къобханында къайсы джаныуарлагъа аман болгъанды?

2. Лобан къайда джашайды?
3. Ала суудан башларын къалай сакъларгъа кюрешген-
диле?
4. Кесигиз джаз быллай затны эслегенмисиз?
5. Лобанны, чычханны юсюнден билген затыгъызны айты-
гъыз.
6. Джаз быллай затланы сынагъыз.

8-чи Март.

Бюгюн дуния ачылгъанд,
Чарс тубанла чачылгъанд,
Эгечлени бетинден
Чадыралары атылгъанд.
Багъалы март айында,
Сегизинчи кюнюнде
Копенгаген шахарда,
Халкъла арасы юйюнде
Ишлеучю эм уруннъан
Тиширыула джыйылыб,
Бир талай тарыгъыула,
Акъыллары буюруб:
Байла бла бийледен
Къыйынларын излерге,
Сора халкъны ичинде
Баш эркинлик тилерге.
Бу сёзлеге баш болуб,
Иш джюрютген, сёз айтхан
Клара Цеткин атлы
Бир тиширыуду табхан.
Аны тилеги бла,
Муратлары толгъанды.
Хар къралда бюгюн кюн
Бизге байрам болгъанды.

Боташланы А.

Этерге иш.

Назмуну магъанасын хапаргъа салыб айтыгъыз.

Къой чыпчыкъла келдиле.

— Ары къарагъыз, къой чыпчыкъла!— деб ким эсе да къычырды. Кертиси да къой чыпчыкъла мийик бусакъ тереклени бутакъларына къонуб тура эдиле.

Была тѣпбели чыпчыкълагъа кѣре уллула, асыры къаралача да кѣрюне эдиле.

Къой чыпчыкъла уяларына джюн, тюк, мамукъ, дагъыда аллай джумушакъ затланы ташыб тебреген эдиле. Ала терен уяла этерге сюедице. Ары кишдик кесини аягъын джетдираллыкъ тюл эди. Къаргъа да бурну бла джеталлыкъ тюл эди.

Аны тахдаланы арасында кесине ашарыкъ излегенине къарамакълыкъ бек сейир эди. Аны джюрююу бек дженъил эм тюрлю эди. Ол эки джанына кѣзюу аубаб джюрюй эди. Бара тургъанлай къысха тохдаб бир джанына къарайды, дагъыда бурулуб ол бир джанына да къарайды. Башын не онъ неда сол джанына силкеди. Табханын дженъил къабыб, арлакъ чынъайды! Ол адамгъа да дженъил юренеди...

Богданов.

Соруула бла этерге иш.

1. Къой чыпчыкъла уяларын къалай ишлейдиле?
2. Ала не ашайдыла? Ашарыкъны къалай табадыла?
3. Къой чыпчыкъла адамлагъа не хайыр бередице?
4. Къой чыпчыкъны сынагъыз, билгенигизни джарашдырыб айтыгъыз.

Ленинни туугъан айы.

Хурметли джазны апрель айы
Артыкъ къууанчлыды бизде,
Тюзлюкчю Ленин туугъанды
Аны джыйырма экисинде.

Уллу Ленинибиз бергенди
Бизге тюзлюкню, тенъликни,
Ол осият этиб кетгенди,
Салыргъа джашау кенъликни.

Ленин туугъан насыб айны
Байрамлайбыз джыл сайын,
Ол кѣргюзген сыйлы джолда
Кючлю ишлей къаджыкъмайын.

Апрель айда сад чакъгъанча,
Ёседи, Ленин, тулпар халкъынъ,
Толуб барады ишибизде
Бизге этген аманатынъ.

Элкѣанланы А.

Соруу бла этерге иш.

1. Ленин къайсы джыл, къайсы айда туугъанды?
 2. Ленинни юсюнден билген назмугъузну айтыгъыз.
 3. Бу назмуну 2—4 куплетлерин азбар этигиз.
-

ЧЕГЕТ

Тереклени даулашханлары.

Терекле: ичибизде ким игиди деб, даулашхандыла.
Эмен былай айтханды:

«Мен бютёу тереклени несиме! Мени тамырларым джерге терен кетибдиле. Базыкылыгым юч кёулач болады. Баш булчукларым кёкге кёрабдыла. Чап-ракъларым а оюулу, ариу кыйылгъандыла. Бутакъларым да, темирден ишленнъенча, алайдыла.

Мен барынъа баш урмайма, кёк джашнаса ийил-мейме».

Эменни махданнъанын эшитиб, алма терек былай айтханды:

«Сен, мазаллы эмен, мен уллу эм базыкма деб махданма. Сени чертлёуюклеринъи тонъузла болмаса киши ашамайды. Мени уа кызыл алмам хар адамны столунда да болады»,— дегенди.

Нарат тынъылаб, башын силкиб:

«Бир кесек тохдагъыз, омакъланмагъыз: ма кыш келгенлей экигиз да кымыжа болуб турлукъсуз, мени уа юсюмде кёк ийнелерим алайлай, кёгергенлей, турлукъдула. Менсиз сууукъ джерледе адамланы джашаулары боллукъ тюл эди. Мен аланы печлерин да джылытама, алагъа юй да ишлейме»,— дегенди.

К. Ушинский.

Соруула бла этерге иш.

1. Терекле нени юсюнден даулашхандыла?
2. Эмен кесин тереклеге тамадагъа нек санай эди?

3. Алма терекни эм нарат терекни анъа джууаблары не болду?

4. Эменни алма бла, нызыны нарат бла тенъишдиригиз.

5. Терек неден къуралады?

6. Ал бурун тереклени, экинчи кёкенлени атларын окъу: къайын, чертлёуюк, джёге, нарат, наныкъ, эмен, тал, эчги агъач, дугъум, нызы, гургум, кертме, эрик, балий.

Эсге тюшюрю. Терекни бир тёнъеги болуб къалмай, кёб бутагъы эм булчугъу болады. Кёкенни бир тёнъеги болуб къалмайды. Ол талай инъичге чыбыкъдан къуралады.

Мен наратчыкъ ёсдюреме.

Атам алыб келгенди
Гитче нарат терекчик,
Аны манъа бергенди
Менме уллу этерик.
Мен къолума алгъанма
Гитче нарат терекни,
Эрлей чунъур къазгъанма
Айырыб эм таб джерни.

.
Кесим алгъан наратчыгъым
Тюб тюз болуб ёседи,
Къулакъчыкълары салыныб,
Хайт деб салкъын этеди.
Терекчигим уллу болуб,
Ёсерикди юй аллында,
Биз да китабланы окъуй,
Олтурлукъбуз салкъынында.

Акъбайланы А.

Этерге иш.

Назмуну азбар эт.

Чегетни сакъла, ёсдюр.

Чегет адамлагъа бек уллу хайыр береди. Агъачдан адамла юй, башха мекамла, юй керекле дагъыда кёб тюрлю затла этедиле.

Чегет болгъан джерде хауа да ариу болады. Бизни Совет къралыбызда чегетле болгъан джерледе уруннъанланы саулукъларын иги этерге кёб санаторий, солуу юйле ишленнъендиле.

Чегет кюнню таякъларындан битимни иги сакълайды. Чегет болгъан джерде къар да кёб болады. Мылы кёб болса уа битим иги болады.

Чегетни быллай хайырлы болгъаныны себебинден бизни совет адамла къралыбызда болгъан кёб чегетлерибизни сюедиле эм сакълайдыла. Чегетлени къуу бутакъларын къуу терекледен, сыннъан бутакъладан ариуларгъа окъуучула да болушадыла.

Эски чегетлени ариулагъан бла бирча джанъы чегетле да орнатадыла.

Чегетлени кьоруулаб ёсдюрюуде кёб ученый адам-ла, лесоводла, агрономла ишлейдиле.

Бизни областны ичинде да Теберди эм Учкулан ёзенледе, Преграднада, Лабада, Зеленчук районда кёб чегет байлыкь барды. Бу байлыкьны кёб этерге, аны сакьларгъа сен да болуш.

Соруула бла этерге иш.

1. Чегетлени адамгъа хайырларын айтыгъыз.
2. Чегетни битимге не болушлугъу барды?
3. Чегет къайда кёргенсиз?
4. Чегетни сакьларгъа сен не бла болушаса?
5. Чапыракълыла деб къайсы агъачлагъа айтадыла?
6. Ийнелиле бла чапыракълыланы башхалыкълары неди?
7. Нызы, нарат, наз чегетле къаллай джерледе ёседиле?
8. Сиз кёрген чегетледе къаллай терекле болгъанларын айтыгъыз.
9. Чегетледе къаллай кёгетле битедиле?
10. Алада къаллай джаныуарла джашайдыла?

Эскертиу. Ичинде чапракълы эм ийнели агъачлары болгъан чегетлеге къатыш чегетле дейдиле: нызы, къайын, наз, эмен, нарат, джерк, бусакъ, ышхылды, джёге, эчки агъач, джохар, юрге.

Аллай къатыш чегетледе тюрю-тюрю кёгетле битедиле: алма, кертме, эрик, чертлёуюк, дугъум, гургум, наныкъ, чынар, къарагёген, дагъыда башхала. Адамны саулугъуна ала бек джарагъан, керекли затладыла. Аланы заманында джыя туругъа керекди.

Чегет кёб болса — къар кёб болур, къар кёб болса — суу кёб болур, суу кёб болса — битим уллу болур.

Бир терекден миллион сернек этерге боллукъду. Бир сернек бла миллион терекни джандырыб, халеклик салыргъа боллукъду. Сен чегетни сакъла, аны шоху бол!

Къайын.

Акъ бурма субай къайын таланы арасында, бачха-
да, уллу джолланы эки джанларында да ёсгенди.

Аны чапракълары джабышычу боладыла. Къайын
чапракъны ичинде анъа ашау джюрютген, къан та-
мырлагъа ушаш тамырчыкъла боладыла, тегереклери
да къыйылыб, мычхыны тишлерича ишленедиле. Гокга
чапыракълары уа сыргъала болуб салынадыла. Къай-
ын агъачдан сауутла, чанала, арбала, керекле этедиле,
къайын отун бла юйню джылытадыла.

Къабугъундан корзинала, дженъил чана кюбюрле,
кёгет джыйгъан четенле этедиле.

Джаш къайын терекледен алгъан сууларын адамла
бир къауум ауруулагъа дарманнъа ичедиле.

К. Ушинский.

Соруула бла этерге иш.

1. Къайын адамгъа не хайыр береди? Ол къалайлада би-
теди?

2. Къайынны суратлагъан джерин табыб, китабда окъугъу-
гъуз.

Бурма къайын.

Ёзенледе мийик сыртда,
Джелчик урса чайкъала,
Джылтырайла эртден чыкъда
Къайынчыкъда чырпыла.
Керпесленеди тозураб,
Тёрт джанына джайылыб,
Бек ариуду бурма къайын,
Сыргъалары салыныб.
Къатында да гокга хансла,
Къызылчыкъла, кёксюлле,
Къайынчыкъгъа эришиб,
Нюрчюклерин тёксюнле.

Джёге.

Къарт джёге алапат терекди! Аны чапракълары джумушакъладыла. Чакъгъаны ариу ийис этеди. Бутакълары тёрт джанына джайылыб, кёлекгелери бек салкын боладыла. Адамгъа уа джёге къаллай бир хайыр береди!

Джайны арасында аны чакъгъанларындан бал джыя, аны къалын чапракъларыны арасында бек кёб бал чибин джызылдаб айланады. Аллай бал хар джерде да алапатха саналады.

Джёге межам ишлерге джарамайды. Андан тюрюлю тюрюлю зат этерге бек табды. Аны джарыкъ бетли, джумушакъ агъачы бычакъ бла бек тынч джонулады эм сыйдамланады. Андан аякъла, табакъчыкъла, чыкгырла, тюрюлю оюнчакъла, дагъыда башха тюрюлю ариу затла ишлейдиле.

Барындан да бек джёге кесини къабугъу бла кёб хайыр береди. Аны къабугъун суугъа салыб джибитедиле, сора ич этин алыб, мочалкала этедиле. Андан арбалагъа, чаналагъа кюбюр къабыргъала ишлейдиле. Аны тёшеклени, джасдыкъланы арасына да саладыла.

Соруула бла этерге иш.

1. Джёге не заманда чагъады? Андан не затла этедиле?
2. Джёгени адамгъа хайырын айтыгъыз.

Чегетде.

I.

Атам да, мен да чегетге бардыкъ. Чегетде хар тюрлю терек кёб эди. Барындан да ариу бир акъ терек бар эди.

— Атам, бу не терекди,— деб сордум.

— Бу къайын терекди. Қъайын агъач неге да иги джарайды, андан фанер къанъаны эм игисин этедиле. Чурукъ чюйле да къайын агъачдан этедиле,— деб атам кёб хапар айтды.

— Бу уа,— деб мен дагъыда бир терекни кёр-гюздюм.

— Бу эменди. Агъачланы эм къатысы, эм чыдамлысы эменди. Андан столла, шиндикле, чыкгырла, ар-ба чарх кёпчекле, кегейле, шкафла дагъыда кёб зат этедиле,— деб эменни юсюнден да хапар айтды.

II.

Сора агъачланы атларын айтыб санаб тебреди.

— Ма бу тал, бу кюрюч, бу джерк, ол кёк агъач, ол эмен, былайдагъы джёге,— деб джёгеге джетгенлей, аны юсюнден былай айтды:

— Джёгени къабугъу кёб затха джарайды, андан затны чырмаргъа рогожа этедиле.

III.

Чёгюч ургъанча, мен бир таууш эшитиб къарадым. Қъарасам бир къолан ариу къанатлы терекни къабыргъасына къонуб, къуйругъуна таяныб, джити бурну бла терекни ура тургъанын кёрдюм. Ол, керки бла ургъанча, терекни къабукъларын ууатыб агъыза эди.

— Атам, ол чыпчыкъ терекни ашай турады,—дедим.
— Ол чыпчыкъ тюлдю, ол агъач тауукъду. Ол агъачны къабугъуну тубюнде джашаб, агъачха заран берген къуртланы ашайды,—деб атам хапар айтды.—Андан сора да чегетде кёб тюрлю джаныуар джашайды: айю, бёрю, тюлкую, къоян, тонъуз, буу, эчки дагъы да башхала,—дегенинде мен бек разы болуб тынъыладым.

Маммеланы И.

Соруула бла этерге иш.

1. Хапарда къайсы тереклени юсюнден айтылады?
2. Эменден не зат ишлейдиле?
3. Хапарны хар кесегине ат атагъыз.
4. Бек джаратхан, сейирсиниъен джеригизни китабдан табыб окъугъуз.
5. Чегетге экскурсиягъа барыгъыз, сынагъыз.

Терекле джайылсынла.

Джашау ариу болгъанды
Джарытыб Ленинни кюню,
Джерибиз да алай болсун,
Гокгадан, терекден толуб юсю.
Биз, джаш тёлү, пионерле,
Сюебиз аллай ариулукъну,
Тюрлю-тюрлю терекле бла
Джасандырыб Ата джуртну.
Джашагъан, солугъан юйлерибиз
Джашил дарийге бёленсинле.
Уллу ёсген тереклерибиз
Кёгет мынчакъла тизсинле.

Акъбайланы А.

Башха бутакъчыкъ.

Чегетде бир алма терекчик бите эди. Садчы чегетге келиб, аны кёрюб:

— Ма иги терекчик, бу манъа джарарыкъды,— деди.

Акъырын тамырларына заран этмей, къазыб элтиб бачхада орнатды.

Экинчи джылында садчы къынъыр бычагъы бла келди. Ол терекчикни бютеу баш чакъгъанын кесиби, къуру тёнъекчигин кёйду. Тёнъекчигини башын джарыб, алайгъа башха иги алма терекден бутакъчыкъны салды. Терекни джарасына замазка джагъыб, байлау салды.

Джангъы джалгъаннъан бутакъчыгъыны тегерегине дагъанла салыб кетди.

Юч джылдан терекчик саргъылдым акъ чакъды. Чакъгъаны акъды. Аны орнуна кёк алма бюртюкчюкле чыкъдыла. Къачха уа уллу алмала болдула.

Ала да кючлю алмала болмай, уллу къызылдым татлы алмала эдиле.

Алма терекчик алай аламат болгъан эди. Башха садчыла, джалгъаргъа деб, бутакъчыкъ алыргъа келе эдиле.

К. Ушинский.

Соруула бла этерге иш.

1. Алма терекчик къайда битиб тура эди?
2. Анъа кимни кёзю къарады?
3. Терекчикни къалай орнатханын айтыгъыз.
4. Экинчи джылында ол терекчикге не этди?
5. Анда къаллай алмала бите эдиле?
6. Школда, колхозда, кесигизде битген саддан хапар айтыгъыз.
7. Къайсы кегетни бек сюесиз?

Мичуринни садында.

I.

Мичурин бек алаamat садчы болгъанды. Эллиден артыкъ джылны ол кеси бек суйген иши бла кюрешгенди. Ол джангъы тукъум кегетле чыгъарыр ючюн кёб сы-

намла этиб, кёб кюрешгенди. Аныча ол сууукъдан кюркмагъан иги тукъум кегет терекле, кёкенле чыгъарыргъа да кёб кюрешгенди.

Патчахлыкъны заманында Мичуриннге ишлерге бек кыйын эди. Патчахны оноучулары, аны алаamat ишин сан этмей эдиле. Анъа сынамларын этерге ачха бермей эдиле, болушмай эдиле.

Совет власта уа Ленин биринчи болуб, аны унутмай эсге алыб, анъа иш этерге болушлукъгъа ачха бергендиле. Анъа ачха да, сынамла этер ючюн джер да берилген эди. Мичуринни кёб помощниклери эм учениклери да бар эдиле. Мичурин кесини алаamat ишлери ючюн Ленинни ордени бла саугъалангъанды.

II.

Мичурин садланы юсюнден кёб сейирлик затла этгенди!

Ма шылаб кертме тереклери! Шылаб терекледен кегет джыяргъа бек табды. Алагъа не тукъум къарамакълыкъ да тынчды.

Ма эбзе кегет чапыракълары бла бутакъ, анда уа балийле битедиле.

Алгъынча хар бир сабчыкъда эки балий битиб къал-

май, кѣб балий битеди. Мичурин эбзе кѣгет бла балий-ден бир джанъы тукъум кѣгет чыгъаргъанды.

Ма гитче балий терекчик! Ол столда кьошунчукъда битди, кѣгет а кѣб береди.

III.

Сакълаучула тюблеринде джатаргъа къоркъгъан, Мичуринни садында аллай уллу алмалары болгъан алма теркле бардыла.

Аллай алманы къолунда тутар ючюн къол аязларыны кенъ джаяргъа керексе.

Аны садында кѣб тюрлю кѣгетле ёсгендиле. Кеслери да суулуладыла.

Анда наныкъ, тюз наныкъдан эсе тѣрт кере уллу эмда эзиледи деб адам къоркъмазча чыдамлыды.

Мичуринни садында кѣб тюрлю сейирлик затла кѣрюрге боллукъду. Ала анда Мичуринден ол тереклени сууукъ, джайы къысха, алгъын кѣгет ёсмеген джерледе ёсдюрюрге юреннѣендиле.

Соруула бла этерге иш.

1. Мичурин не иш бла кюрешгенди?
2. Патчахны заманында анъа ишлемеклик кыйын нек болганды?
3. Совет власта ўа анъа къалай къарай эдиле.
4. Анъа алгъы бурун ким джараб башлады?
5. Аны къаллай кѣгетлери бар эдиле?
6. Мичуринни иши бла садоводла къалай хайырлана эдиле?
7. Алма, кертме, балий, нанькъ суратлагъа къараб, тетрадарыгъызгъа аллай суратла салыгъыз.

Тереклени сакълагъыз.

I.

Колхозубузну сады бек уллуду. Джаз алмала, кертмеле, балийле чакъгъанларында, садда, кѣк кѣрюнмей, саўлай кызылдым акъ кѣурмач болуб къалгъан эди.

Колхозчула бары да «Быйыл кѣгет кѣб боллукъду»,— деб кѣуўана эдиле. Бир кесек замандан тереклени юслери гѣбелекгеледен толуб къалды.

Тереклени чакъгъанлары агъыб, аланы тюрлеринден кѣм-кѣк алма, кертме, балий, эрик бюртюкле кѣрюне тебретиле. Бир талай заман кетгенден сора, тереклени тюрлерине алмачыкъла, кертмечикле агъыб башладыла.

Агроном бла кѣгет бачхагъа къарагъанла аланы нек акъгъанларын билиб председателге:

— Къысха заманны ичинде бир мадар этмесек, садда кѣгетледен бошайбыз,— деб хапар айтдыла.

II.

Экинчи кюн МТС-ден, артында да бир тюрлю арба тагъылыб, аны юсюне да резинден шланг салыныб бир трактор келди. Ол садха кириб тереклени тизгинлерини арасы бла тебрети. Резин шлангдан акъ суусун

зат кючлю джел ургъан джанъурча, юслерине къуюлуб, тереклени башдан аякъ джибитди.

Алайда къараб тургъан сабийле ол къуюлгъанны дарман болгъанын соруб билдиле.

III.

Садда къанатлыла кёб болсала иги боллукъ эди. Чыпчыкъла ол заранлы гёбелекгелени минъле бла ашаб, кёгетлени сакълай, адамгъа уллу хайыр берлик эдиле.

Алайда тамадалыкъ этген Мусос сабийлеге былай айтды:

— Сиз чыпчыкъ уяланы чачмагъыз, чыпчыкъланы гакгыларын бузмагъыз, балаларын ёлтюрюучю болмагъыз.

Терекледе не къадар чыпчыкъ кёб болса, ол игиди. Терек бачхалада акъмай къалгъан къуу чапыракъланы араларына гёбелекгеле кеслерини гакгычыкъларын саладыла. Биз да ма бу дарманла бла заранчыланы кыра турурбуз,— деди.

Сабийле бары чыпчыкълагъа тиймезге сёз бериб чачылдыла.

Соруула бла этерге иш.

1. Колхозну сады къалай чакъгъан эди?
2. Тереклени кёгетлери нек агъыб башладыла?
3. Кёгетни сакъларгъа ким болушду?
4. Заранлы гёбелекгелени юсюнден не билесиз?
5. Школ садда, колхоз садда тереклени юслеринде акъмагъан чапыракъ къалса, аланы саддан узакъ къоратыб кюйдюрюгюз.
6. Бу хапарны иги окъуб хапарлагъыз.

БИРИНЧИ МАЙ

Хош келдинъ, Май!

Хош келдинъ, Май!
Хош келдинъ сен тюз иннетли,
Урунъан халкъны Майы,
Джазны джерге берекетни,
Къууанчны тѣкген айы.
Сау кел! Джыл сайын тансыкълаб,
Бек сакълаучу айыбыз.
Хорламыбызны хыйсаблаб,
Къанат берген майыбыз.

* * * * *
Джарыкъ кюнню бизге ийген
Шохлукъ нюрню джерге джай,
Къууат салгъан, къууанч берген,
Джюрек суйген сыйлы Май!

Чотчаланы М.

Этерге иш бла соруу.

1. Кескин окъуб, азбар этигиз.
2. Май къууанчха къалай хазырланнъансыз?

Майны къууанчын этдик.

Хар джылдача саулай эл Биринчи майны къууанчын этерге хазырлана эди. Колхозчула кече кюн да тохдамай майны къууанч кюнлерине бютеу сюрюллюк джерлени сюрюб, урлукъ салыуну бошаб тюрбеча ишлей эдиле. Сохдала усдазла да школну арбазын, класс-

ларын тазалаб, суюмлю эте эдиле. Сабийлени усдазла джырларгъа, тебсерге, азбар айтыргъа юрете эдиле. Элни ичинде майны къууанч кюнлерине тюберге деб орамны тазаламагъан, юйюн акълаб хазырланмагъан адам джокъ эди.

Эл саулай кюнден кюннѐ кирсиз таза бола эди. 30-чу апрелни инъири болду. Колхозчула бары мурат этгенлерича, ишни баджарыб, кирсиз айбат кийиниб, джыйылыгъа бардыла. Анда колхозну тамадасы Узеир 1-чи Майны къууанчыны юсюнден сѐлешди. Иги ишлегенлени саугъалау болду. Аны ызы бла джыйылгъанланы барына да кино кѐргюздюле. Ахырында той-оюн болду.

II.

Биринчи майны эртденинде бютеу эл, кызыл байракъла, лозунгла, плакатла бла джасалыб эди. Миллет бары митингге джыйылды.. Хар адам бары къууанчлы джарыкъ эди.

Митинг башланнъандан сора сохдала клубда джырларгъа, тебсерге усдалыкъларын кѐргюздюле. Назму-

ла айтдыла. Эшикте да талай джерде кѳууанч бара эди.

Радио бла Москвада парадны баргъанын бере эдиле. Кремлни башында сагъатны ургъаны, аскерчиле-рибизни парадлары, анда сѳлешгенлери эшитилине эди. Хар адам Москвадан узакъ болса да, джазны жарыкъ кѳууанчын, Биринчи майны кѳууанчын, Москва бла бирге эте эди.

Соруула бла этерге иш.

1. Сиз джашагъан эл, шахар 1-чи Май кѳууанчха къалай хазырлангъанларын айтыгъыз.
2. Школда ѳа не этесиз ол заманда?
3. 1-чи Майдан сора сен къаллай кѳууанчланы билесе?

Шохлукъ.

Къызыл площадьда,
Москвада,
Бир гитче джашчыкъ
Тюбеди ГУМ-да.

Кавказда джашчыкъгъа
Бѳркчюк алыргъа
Соргъанымы эслеб,
Ол айтды мангъа:

- Кавказданмыса?
- Хо, джаным, алайды.
- Энди барлыкъмыса?
- Хо, джаным, сакълайды

Сенича бирчик,
Мени ашыгъыб.
Ангъа кѳб саугъа
Аллыкъма сатыб.

Мени бёркюмю
Элтсенъ а анъа,
Къарачай джашчыкъгъа
Саугъагъа.

Атасы бизге
Къараб, ышарды.
Джашчыкъны бёркчюгюн
Башындан алды.

Къарачай джашчыкъны
Аты бла анъа
Мен да бир бёркчюк
Алдым башына.

Суратха тюшдюк
Ортагъа салыб,
Терен шохлукъгъа
Джанъы джол ачыб.

Байрамукъланы Х.

Этерге иш.

Кескин окъугъуз. Не анъылагъаныгъызны кесигизни сёзле-
ригиз бла айтыгъыз.

Къызыл байракъ.

I.

Школну эшиги хар минут сайын ачылыб-этилиб
тура эди. Сабийле школгъа чабыб кириб, чыпчыкълача
джююлдей эдиле.

Орамда да аллай джарыкъ тауушла келе эдиле.
Кюн джарыкъ тийиб, ачылыб тургъан терезеден полну
джарыта эди.

Трофимовна деген къарт сторож къатын бла аны
джашындан туугъан Степа терезени къатында сюелиб
тура эдиле.

— Амма, джылаймыса? Энтда атам бла анамы эсинъеми тышюрдюнъ? Айт! — деди Стёпа.

— Не айтайым? Эсиме тышюре тебресем кѣлом аз болады,— деб Трофимовна патчахны заманында ишчиле кеслерини Май кѣууанчларын кѣаллай зорлукъда этиб тургъанларындан хапар айтды:

— Мени бир джашым бар эди. Ол сени атанъ эди, бурмачач, джарыкъ, джырни сюйген адам эди. Ол эркиндикни юсюнден джырлаучан эди.

II.

Бир джолда ол: «Биринчи май бютеу урунъанлары кѣууанчыды»,— деди.

Къарасам атанъ бла ананъ шахарны тышына барыргъа тебрей айлана эдиле.

Ананъ да фабрикада ишлей эди.

Фабрикадан нѣгерлери келдиле.

— Алёша, сен сѣлешириксе,— дедиле. Алай сѣлеше тургъаны себебли талай кере тюргеге тышген эди.

Мен анъа:

— Алёша, бир кесек эсле!— дедим. Ол а кюлдо да кѣойду.

Ала кетдиле. Сен уяндынъ да «анам» деб джыладынъ. Сеннѣе ол заманда бир джыл болгъан эди.

Мен да аланы сакълай, кюнорталыкъ ушхууур этдим. Келмедиле. Кюн батаргъа тебреди.

III.

Бир заманда Настя кеси джанъыз келди, бетинде да кѣаны джокъ.

— Алёшачыкъ... не болгъанды анъа? — деб кычырдым. Не болгъанын кючден айтды. Ишчиле шахарны тышына чыгыб джыйылгъан эдиле. Кеслерини джырларын джырлай эдиле. Сѣлеширикле да терекге

миниб башладыла. Сени атанъ да терекге миннъен эди. Ол сёлеше эди, кьонъурау ауазы бла. Халкъ да анъа суююб тынъылай эди. Жандармла бизникилени тегереклерин алдыла. Къамчиле бла туююб тебретиле.

Шок атыб башладыла... Алексейчикге да окъ тийиб, терекден кетген эди.

Настя андан сора ишлей-ишлей аман болду... Ачыуу уллу эди. Сора джётгюрюб башлады... Турган ююбюз да мылы эди, сууукъ эди. Амандан ёлюб кетди. Биз экибиз къалдыкъ...

IV.

— Ой, къарачы! Бизникиле тизгинлешиб, кызыл байракъны да хазырлагъандыла... Энди кызыл байракъ ючюн джукъ айтмайдыла.

Школьникни къолларында: Джашасын 1-чи Май!— деген ачыкъ джазыулары бла байракълары кызара эди.

Сабийлени кёкюреклеринде да алгъын ёлген ишчилени къанларыча, гитче кызыл джудузчукълары кызара эдиле.

— Амма, мен барайым!— деб, джашчыкъ анасына къарады.

Стёпа школьниклени тизгинлерине таукел сюелди.

Г. Марк.

Соруула бла этерге иш.

1. Патчахны заманында ишчиле май къууанчны къалай эте эдиле?

2. Бусагъатда къалай этгенлери бла тенъишдиригиз.

3. Къууанчларын джашыртын нек эте эдиле?

4. Стёпаны атасы бла анасы къалай ёлгенлерин айтыгъыз.

5. Патчахны аскерлери ишчилеге не этгенлерин китабда табыб окъугъуз.

6. Хар башына ат атагъыз, хапарлагъыз.

Тамада кърнашха.

(Ногъай тилден.)

Октябрда ногъай халкъ
Эркин шохлукъну алды.
Орус халкъ бла биргелей
Ол хорламлагъа барды.
Тюшюб тарлыкъгъа, аугъа,
Ногъай кыйналыб турду.
Аны эркин джашаугъа
Орус кърнаш чыгъарды.
Ачыу эм зауукъ кюнде
Бизни бла биргесе сен.
Шохлугъубуз ёмюрде
Тунакы болмаз деб мен
Ийнанама джюрекден.
Бир-бирге бериб къолну
Алгъа таукел барабыз,
Ильич джарытхан джолну
Джюрюйбюз, къууанабыз.
Тутдур къолуну манъа,
Тамада орус кърнаш,
Иеди салам санъа
Ногъайлы кърт эм джаш.

С. Капаев.

Этерге иш.

1. Окъугъуз, хар куплетини магъанасын айтыгъыз.
2. 1, 2-чи куплетлерин азбар этигиз.

Уллу къууанч.

1945-чи джыл майны 9-чу кюнюнде бютёу бизни уллу къралыбызны шахарларына, эллерине, хар бир джерине:

«Къазауат бошалды! Биз хорладыкъ!»—деб, къууанч хапар джайылгъан эди. Москвадан башлаб, хар шахарда, хар элде, уллу-гитче къалмай, ол кюн орамлагъа чыгыб, бир-бирлерине суюмчюлюк айта эдиле. Анъа къууанмагъан киши да къалмагъан эди. Орамлада тойла, оюнла къуралыб башландыла.

«Фашист аскерлени хорлагъан, бизни Ана джурту-бузну сакълагъан Совет Аскерле эсен болсунла!»—деб къычыргъан, алгъыш этиу тохдаусуз бара эди.

Артыкъ да бек фронтдан къайытхан аскерледен киши кёрюнсе, аланы упба этиб къучакъламагъан бир адам къала болмаз эди. Аскерчилени артыкъ да бек ыйнакълай эдиле.

Соруула бла этерге иш.

1. Къайсы джыл къайсы айда къазауат хорлам бла бошалгъанды?
2. 1941 джыл Ата джурт къазауатны ким башлагъанды?
3. Майны 9-у къууанчын сени адамларынъ, сен, тенълеринъ къалай ашырасыз?

Хорлам кюн.

Джаз куююзюн джерге джайгъан
Майны тогъузунчу кюнюнде,
Совет Аскер хорлагъанды
Джауну чыкъгъан джеринде.

Къууанч кючлеб орамланы,
Хорлам кюнню сыйлайдыла,
Джаууу хорлаб чыкыгъанланы
Тулпарлыгъын махдайдыла.
Къазауатны кыйынлыгъы
Джуртубузгъа къайтмаз ючюн,
Хорлам кюннѣ, уруш къайгъы
Мыдахлыкъны салмаз ючюн,
Саугъалары ёшюнледе,
Бёрклеринде джулдузлары,
Сакъ туралла чекледе
Ата джуртну тулпарлары.

Байрамкъулланы А.

Джаш ленинчилени уллу къууанчлары.

Джазгъы кюнню эртдени ариуду. Бюгюн кеслерини 40-джыллыкъ къууанчларын байрмларгъа Черкес шахарда «Комсомол» площадха джыйылгъан пионерлени ариулулклары, къууанчлары! Ол май кюн эди.

Площадда минъле бла кызыл галстуклу джаш ленинчиле, саф-саф болуб, линейкагъа тизилгендиле. Хар къалайгъа къарасанъ да кызыл байракъла таза хауада къанат таууш этедиле.

Гокга хансла, лозунгла бла джасалгъан, трибуна-ны артындан Ленинни уллу портрети, былайгъа джыйылгъан адамланы кесини нюрю бла джылытады...

В. И. Ленин атлы пионер организацияны махдаулу 40 джыллыкъ къууанчына аталгъан линейка башланды.

Совет Союзна гимни согъулады. Джаш ленинчиле, сын къатыб, салют бердиле.

40 джылны мындан алгъа пионер болгъан, бюгюн пенсиядагъы коммунист А. А. Дубкова джолдаш ша-

харны пионерлерин, пионерияны Ленинни ордени бла саугъаланнъаны бла алгъышлайды. Ол:

— Джаш ленинчиле, коммунист партияны иши ючюн, коммунизм ючюн кюреширге, хар заманда да хазыр болугъуз!— дейди.

— Хар заманда да хазырбыз!— деген джарыкъ таууш площадны занъырдатады. Пионерлени бу къуу-анчларына Черкес шахарда 1-чи къуралгъан пионер отрядланы пионерлери да келген эдиле. Энди ала пенсиядагъы къартладыла.

Соруула бла этерге иш.

1. Пионерлени къууанч кюнлери не кюндю?
2. Махдаулу, джигит пионерледен не билесиз?
3. Бу хапарда бек джаратхан джеригизни окъугъуз.

Башларына эркинлик алгъан къытай сабийле.

I.

Дженъилде Къытай кёрюннюкдю!

Самолёт иги огъуна алашатын учады.

Сейирсиниб энишге къарайбыз. Ма учу-къыйыры болмагъан, буруннъу кырал, Къытай.

Пекин¹ бизге къууаныб тюбеди. Самолётну моторларыны ишлегени тохдагъанлай, бизни аллыбызда кёб адам кёрюндю. Ол адамланы алларында гокга ханс букетлери бла къытай пионерле чабыб келе эдиле.

Чабыб келгени бла къолунда да гокга ханслары тургъанлай, бир кызычыкъ кесин мени юсюме атыб, кучакълады. Мен аны эки къолум бла ёрге мийик тутдум, ол:

— СССР вансуй²!,— деб уллу кычырды.

¹ Пекин — Къытайны ара шахары.

² Вансуй — джашасын.

— Тылмачла келгенлеринде, мен аны бла шагърей болдум. Аны аты Хэй-Ни эди. Ол кюнню экинчи кюнünde бизни делегациябызны адамларыны кытай сабийле бла тубешиулер болду.

Сабийле биз айтхан хар бир сёзге уллу эс бёлюб тынъылай эдиле.

Биз трибунадан тюшдюк, тегерегибизни пионерле кършаладыла. Аланы араларында мени танышым Хэй-Ни да бар эди. Пионерле бизни машинагъа дери ашырдыла. Аланы хар бири бизге джууукъ келирге сую эди. Совет Союзну пионерлеринден хапар сора эдиле.

Хэй-Ни меннъе айланыб, тылмач бла мен уллу болсам орус тилге юрениб, Совет Союзгъа барлыкъма деди. Биз анда бир айгъа джууукъ турдукъ.

II.

Ма энтда Пекинни аэродрому. Биз ызыбыгъа, Совет Союзгъа, учабыз. Бизни шахарларыбыз энтда, аланы араларында быягъы пионерле. Аланы кёбюсюню кьолларында кёгюрчюнлери.

Кёгюрчюн ол кызауатсыз, тынч, рахат джашаргъа излегенни белгисиди.

Билмей тургъанлайыма, ким эсе да мени кителими дженъинден тутуб силкди. Мен бурулуб къарадым. Хэй-Ни мени аллыма сюелиб тура эди. Къолунда да кёгюрчюню. Аны бойнуна иеси ишлеген джюзюк тагъылыб эди. Юсюнде да иги да джаза билмеген къол бла къагъытчыкъгъа «Тынчлыкъ» — деб джазылыб эди.

Къызчыкъ кёгюрчюнню алыб, силкиб кёкге атды. Къалгъанла да анъа къошулдула. Аланы кёкге сабийле эмда уллула бютеулей:

— СССР джашасын!

— Тынчлыкъ джашау джашасын! — деген тауушла бла ие эдиле.

И. Кожедуб.

Соруула бла этерге иш.

1. Совет делегатлагъа Къытайда къалай тюбедиле?
2. Хэй-Ни башха пионерле да орус тилни билирге нек талпый эдиле?
3. Къытайлыла кеслерини орус шохларын къалай ашырдыла?
4. Къытай халкъ рахатлыкъны, шохлукъну алай багъалы нек кёреди?
5. Бу хапарны кесеклерине атла атагъыз, планчыкъ салыб, хапарын алай айтыгъыз.

КЛАССДАН ТЫШЫНДА ОКЪУЛЛУКЪЛА.

Шушь сууну бойнунда.

I.

Сибирде Шушь сууну джагъасында Шушенское деб эл барды. Эски заманда бу элни хазна киши билмегенди: ол чегетлени, мырдыланы арасына ташайыб эди. Темир джолдан, шахардан да узакъ эди. Элни эм кыйырында Сосипатыч деб бир джарлы киши джашай эди. Аны къарнашындан туугъан Алексей деб бир джашчыкъ бар эди. Къарт анъа Лёша дей эди.

Къарт уучу эди, Лёшаны уа биргесине элтмей эди.

Бир джолда Лёша аны ючюн джылагъан да этген эди.

Сосипатыч а, анъа ачыу этерге излегенча, уугъа хазырлана кёб турду,— кимни эсе да сакълаб тургъаны белгили болду.

Элни орамында шахарчыла кийген къара пиджагы, имбашында да шкогу бла бир адам кёрюндю. Ол Сосипатычны къатына келди.

— Къарачы, Ильич, къалай уллу къыйынлыгъы барды бу джашны: уугъа элтмейдиле,— деди къарт.

Ильич, джашчыкъгъа бурулуб къарады. Ол заманда Сосипатыч да кюлгенин къоюб, былай айтды:

— Не эсе да джашны джолу болмайды.

— Болмаймыды?— деб сорду Ильич.

— Да кесинъ сагъыш эт бу чегетге къалай барлыкъды? Ол анда кесини аякъларын урур да сындырыр, халек этер.

— Сыдырмаз, биз джолчукъ бла барырбыз — деди Ильич.

Лёша да кесини джашауунда биринчи кере уугъа атланды...

II.

Андан бери кёб джылла кетдиле. Шушенское эл бютёу дунягъа белгили болду.

Минъ сегиз джюз токъсан джетинчи джыл бу элге Владимир Ильич Ленинни патчахны правительствосу ссылкагъа ийген эди. Не ючюн десенъ, Ильич Петербургда «Ишчи классны бош, эркин этер ючюн кюрешиу Союзну» къураб, анъа башчылыкъ этгени ючюн эди.

Сау юч джылны ол Сибирни эм терен, тунакы джеринде, узакъ ссылкада турду.

Энди уа Шушенское элни танымазса!..

Бу элде кёб адам Ильични эсине тюшюреди.

А. Кононов

Гугурук бла налмаз.

Гугурук навоз тѣбени кѣза, налмаз бюртюк табханды.

«Да, бу неге джарайды?

Мындан не файда чыгъады»,—

Деб, кѣра чѣбге атханды.—

«Мынѣ уллу сый бергенлери, уллу телилик тюлюдю?»

Мен а, букъдурмай айтсам, кѣб да кѣууанныкъ эдим,

Арпа бюртюк табсам; ол кѣзге

Мунуча илинмегенликге уа,

Ёзек этдиреди да».

Малхыярла джапба-джанъыз

Бу затха кѣрайдыла:

Кеслери анъыламагъан затны

Бош затха санайдыла.

И. Крылов.

Къызыл наныкъла.

Финляндия бла бизни чегибизден узакъ болмай, четден толгъан тѣбелени арасында, «Ариучукъ» деб бир элчик барды. Аны аты бла аталгъан кѣлню къатында агъач юйчюк барды. Ол эртде ишленнѣнди.

1917 джыл анда бир фин ишчи, къатыны, эки джашы бла джашагъанды. Бир джолда аналары арба чарх таууш эшитгенди. Эшикге чыкыгъанында, аны эри бла ким эсе да бир танымагъан адам келе тургъанын кѣргенди.

Эри къатынына джарыкъ кычыргъанды.

— Бу бизни кѣонагыбызды, Константин Петрович Иванов!

Ол дженъил огъуна юйню джашлары бла шох болгъанды.

Константин Петрович финлеца чыртда сѣлеше бил-
мей эди. Бир-бирин ариу кѣрюрге аны ючюн чыртда
джартылыкъ джокъ эди, алай а сѣлешген а этелмей
эдиле.

Сабийлени сѣлешгенлерин кѣонакъ аз-аз анъылаб
башлады. Ала «Пунаны! Пунатен пунаны!»—деб айта
эдиле. Бу орусчагъа кѣчюрсенъ кызыл кѣгетле бола
эдиле. Ол сѣзлени орус кѣонакъ бек джарата эди. Ол
кеси да «Пунатен пунаны» — деб айтыб башлады.

Андан сора ючюсю да бирден кѣлге бара эдиле.
Кюн джылы болса, джуууна эдиле.

Константин Петрович тешиниб, башындан а карту-
зун тешмей алай кире эди суугъа. Башында картузу
тургъанлай къалай джюзеди деб, сабийле сорургъа
дыгалас эте эдиле, къалай сорургъа билмей эдиле. Ол
суудан чыкъса, картузун башындан ала эди. Аны ча-
чы къара эди, къалын эди, манъылайын а бирча джаб-
май эди.

Бу зат бек сейир эди сабийлеге. Инъир сайын ата-
лары ишден келиб, шахардан хапар айта эди. Хапары
уа Ленин бла большевиклени юсюнден эди.

Чачын кѣолу бла сылай, Константин Петрович кю-
ле, тынъылай эди хапаргъа.

Бу юйчукде кѣонакъ кѣб турмады. Къалай эсе да
шахардан эки ишчи келдиле да кѣонакъ да ала бла
кетди.

Бир джолда юйню иеси Петроградха кетгени бла
бир талай кюннѣе тас болду. Аны къатыны бек къай-
гъылы болду. Петроградда шкокла атылгъанын, солдат-
ла, ишчиле, матросла правительствогъа къаршчы вос-
стание этгенлерин ол биле эди.

Аталары къайтды... Ол бек джарыкъ болуб, ха-
пар айтыб башлады: ишчиле хорладыла, энди Россия-

да Ленин башчысы болуб, Совет правительство кѳуралды.

Андан сора чемодандан Владимир Ильични сура-тын алыб, сабийлеге:

— Таныймысыз?— деб сорду.

Аналары кюлдо.

— Кѳалай танырыкѳ эдиле! Ала аны кѳуру парик бла кѳргендиле? Чачы аны манѳылайын джабыб эди.

Алай а тамада джашы:

— Ол джуууннѳан заманда картузун нек алмагѳа-нын билдим,— деб кѳычырды.

Ата джурт ючюн.

Сыртда немецле 15—20 километрге тѳгerek кѳрюнорча бетджанла салыб... «Тигрле»бла «Фердинандла-дан» кѳурч джумдурукѳ этиб, кѳатларына киши джуу-укѳ бармазча бегитиб тура эдиле. Аланы муратлары былай эди: бюгюн орусдуланы бютеу кючлерин кѳау-шатханбыз. Ала энди джууукѳ заманда кюч джыйыб бизге чабалмазла деб.

Ол затны эсге ала, мен тактиканы башха тюрлю этерге таукел болдум.

Кючно ууатыр ючюн, кюч керекди. Ол кюн ремонт-дан чыкѳгѳан юч танкны кесиме кѳошдум, хоншумдан, танкаланы мараучу 7 тоб алдым.

Уллу джаяу аскер кѳурадым. Майор Зарубин ке-сини мотострелок батальону бла манѳа кѳошулду. Алай бла чабыуул этерге бираз кюч джыйдым.

Ашхам заманда атаканы башладым. Танкла бла кеслери джюрюген тобланы бир тизгиннѳе салдым. Аланы биргелерине джаяу аскерни тиздим. Танкланы мараучу тобланы уруш позициягѳа джарашдырдым.

Сыртха чыгѳыб, алгѳа мыллык атдыкѳ. Танклагѳа,

тоблагъа, джаяу аскерге кесим башчылыкъ этеме. Хар нени иги кѣрюр ючюн, аскерни ичинде джаяу тебрэдим: бир кѣолумда герохум, бир кѣолумда ракетницам. Къызыл, акъ, джашил ракетала бла хар танкны не этеригин, тобну къайры атарыгъын, джаяу аскерни къалайгъа чабарыгъын кѣргюзюб барам.

Бу бек таб маневр болду. «Тигрле» бла «Фердинандла» сыртны бир джанындан чартлаб чыкыгъанлай, тобланы алагъа бурдум. Тобла чыкыгъан-чыкыгъанны къаушатыб бара эдиле. Танкларыбыз да, джаяу аскерибиз да тушманны траншеяларына ычхындыла, ууадых этиу башланды...

Танкланы темир башмакълары кеслерини джумушларын этдиле.

Тушман къачды, кѣкге ракетала джибердим — алдыкь!!..

Экинчи кюн генерал Зинкевич совещание бардырды. Штабха киргенимде, штабны начальниги Чернов фронтну штабы бла сѣлеше тура эди. Мени кѣргенинде, телефондан къулагъын алмагъанлай: «Ма, бизни джигитибиз да келди!» — деди. Кимге эсе да не болгъанын билмедим.

Чернов мангъа палатканы кѣргюздю, генерал андады ары бар деди.

Генерал Зинкевич палаткада кесини поход орундукучугъунда таяныб, комбат Новохадко бла аны заместители да алай сюелиб тура эдиле.

Мен киргенлей, секириб туруб, генерал мени къаты къучакълады да айтды:

— Тюнене этгенинги барын да сынар джерден кѣрюб тургъанма... Ракеталарынги да кѣрдюм. Машалла!

Багъатырланы Х.

Ленинни кѡагъыты.

Сибирде чегетле кѡбдюле. Чегетлени кѡырыб, сюрлюк джерле алай хазырлаб тургъандыла. Не да кюйдюрген этгендиле.

Бир джолда быллай иш болгъанды: элчиле кеслерини джерлеринде былтырдан кѡалгъан кѡургъакъ чымырталаны, кѡаураланы, кѡауданны кюйдюрюб тебегенлеринде, от джайылыб кетиб, казна чегетге джетген эди. Анда нарат агъач кѡб кюйген эди...

Казна чегетни ѡбездчиги келиб, ким терс болгъанын излеб кюрешгенди. Алай а ким этгенин табмагъанды да кетгенди. Бир заманда элде ѡбездчик тамадагъа быллай хапар чакъгъанды: казна чегетни Шушенскоеде бир элчи, Дмитрий Данилович, кюйдюргенди деб... Ол элчи, Ленинни кѡрюб, кѡайгъысын айтханды:

— Тамадала казна чегетге отдан тюшген кѡаллай бир заран бар эсе да, аны меннѡе тѡлетирге оноу этгендиле.

Айтханларыча этселе уа сабийле да, кесим да садакѡачыла болуб кѡаллыкъбыз.

Владимир Ильич аны айтханына тынъылаб бошаб, айтханды:

— Суд болмайын ол ишге оноу этерге эркинликлери джокъду. Мен сеннѡе, Дмитрий Данилович, аллай бир кѡагъыт джазыб берейим, сен а аны шахаргъа элтиб, лесничийге бер.

— Кѡайдам, ол менден кѡагъытны алмай кѡоярмы?

— Аны столуна сал.

— Ол аны столдан да атар.

Владимир Ильич Дмитрий Даниловичге кѡараб, башын булгъагъанды:

— Не боллукъ эсе да ол ишни алай кѡюуб олтурургъа боллукъ тюлдю. Сен кѡагъытны почтагъа ат.

Тамадалагъа сени къагъытынъ почта бла джетсе, алмай къояргъа кыйыныракъ боллукъду. Владимир Ильич керекли къагъытны джазды, Дмитрий Данилович да аны алыб шахаргъа кетди. Ол шахардан мыдах болуб къайтды. Ленин аны кесини юйюне чакъырды.

— Хы, къалайды ишлеригиз?

— Ишлерим а не, Владимир Ильич, къуру къайгъыды... Селешеди кеси уа Лениннъе къарамайды. Ленин не эсе да бир табсызыракъ иш болгъанын эследи.

— Къагъыт а къайдады? Сен аны шахаргъа элтинъми?

Данилович джѳетел эте, не эсе да хурджунуна узалды.

— Огъай, къатын аны къайры эсе да бысдыргъан эди...

Элчи, тамадаладан къоркъуб, къагъытны бермей келгенин Ленин эслеген эди. Владимир Ильич тынъылады.

— Дмитрий Данилович! Адам кесин къорууларгъа юренирге керекди. Сен тамбла эртденбла меннъе бир кел,— деди. Ол эртденбла кириб барса, Ленин жанъы къагъыт джазыб тура эди.

Къагъытны Данилычгъа къол салдырыгъа бергенди. Ол джол къагъытны шахаргъа кеси джибергенди.

Бир-эки джыл озгъанды: Дмитрий Даниловичге тиймегенлерин, аны мюлкюн чачмагъанларын да элчиле кѳргендиле.

Ленин Шушенскоеден кетгенинде да элчиле чегетге къаллай ѳртен тюшгенин унутмай эдиле.

Ленинни къагъыты болушхан эди.

А. Кононов.

Владимир Ильич субботникде.

Майны бири 1919 джыл. Демонстрацияны орнуна Бютеу Россия субботник къуаргъа деб, большевик

партияны этген чакъырыууна уруннъанла бек разы болдула. Эртденбла эртде Москва ишчиле бла кyuл-лукъчуланы колонналары революцион джырла бла ша-харда субботник болур джерге тебретиле.

Ол кюн Кремлде джашау эртде башланнъан эди. Субботникге келген кyuллукучула, кyaуум-кyaуум, от-рядла, колоннала болуб, бары ишлер джерлерине кете эдиле.

Кремлни кызыл аскерчилери кyuллукуларын кyo-юб кетерге болмай эдиле. Ол себебден, ала субботник-ни Кремлде да кeб иш болгъаны себебли, анда этерге деб оноу болгъан эди.

Кремлни аскер часты казармаланы аллында ти-зилди.

Эртден тогуз сагъатха джууукъ Владимир Ильич площадь чыгыб, командирни къатына келди, аскер-ча честь берди да айтды:

— Джолдаш командир, субботникде ишлер ючюн меннe сизни частха кyoшулургъа эркинлик беригиз.

Секунд чакълы джунчуду, андан сора командир джууаб этди:

— Келигиз, Владимир Ильич, онъ флангга сюели-гиз!

Владимир Ильич онъ флангга дженъил барды да, шеренгагъа сюелди. Кызыл аскерчилени тизгинле-ринде кyuуанч таууш гюрюлдеди. Владимир Ильич ала-ны биргесине болгъанына халкъ бек учунду.

Оркестр согъа, часть ишлер джерине тебрети. Кремлни площадын анда-мында шындык болуб тур-гъан мазаллы къанъа, томурау, таш тебеледен ариу-ларгъа керек эди. Аланы барын да узакъгъа элтирге эм сортлары бла бир-бири юсюне къаларгъа керек эди: къанъаланы къанъалагъа, томураулары томураула-гъа, джукъа къанъаланы джукъа къанълагъа.

Бары да бирден ишге кѣадалдыла. Владимир Ильич кѣуру кѣалгѣанла солугѣан «тютюн ичерге» 5 минутха бѣлюнюу болгѣан заманда болмаса, кѣызыу ишлей эди. Ол беш минутда хар кимни эси анда эди. Ол накѣыр-да эте эди, хапар айта эди. Ахырысы кефи бек алапат эди.

Владимир Ильич да субботникде ишлейди деб, сау-лай Москвагѣа хапар джайылгѣан эди. Кѣалайда да ол кѣууанчлы хапар джюреклени кѣлтюре эди, кѣанат битдире эди.

В. Бонч-Бруевич.

Кѣыйын инѣир.

Атасы командировкагѣа кете эди. Анасы бла Алѣша аны ашыра эдиле. Алѣша кѣрюрге джараулу бек сейир зат артда кѣалгѣанча болуб, башын онѣ джаны бла сол джанына бура бара эди. Перрон касса, ичине кирир джерде контролѣрла, мазаллы залны ичинде адамла, хабчюкле бары да кѣатышыб, узун, бир да узун платформа узакѣ джолну вагонлары, дача элек-тричка, хар атламда акѣ ящикледе мороженое...

Атасы вагонну кѣатында тохдагѣанды.

Чемоданын платформаны кѣатына салды да сора: «Хы энди» деб Алѣшаны кѣойнуна алды...

— Атам, ол сени командировканѣ узакѣмыды? Ол уллумуду?

Атасы ышарды.

— Да кѣалай анѣылатайым сеннѣе... Танѣ узакѣды. Таб уллулугѣу да танѣды. Алай дегеним, Алѣша, палах неди десенѣ, аны узунлугѣу! Энди кѣысха тюбейалмаз-быз, балачыгѣым, акѣыллычыкѣ бол, ананѣы ая.

Алѣша сорду:

— Сора къалай?

Бу кёзюуде бары да ашыкъдыла, атасы да ашыкъды... Чемоданын да биргесине ала, вагоннъа чынъады, поезд да тебреди... Атасы кетди. Алёша атасыны «ананъы ая» деген аманатын толтурургъа—аны не болгъанын анъылашмай кетгени себебли, ол не зат болгъанын анасына сорургъа мурат этди. Алай а Алёшагъа анасы сакъ бола эди. Мынъа къалай этерге, анасына къалай сакъ болургъа билмей эди...

Кел, балачыкъ, къолланы джууайыкъ. Бусагъат мен сеннъе сют джылытайым. Сени бир ишексиз джукъунъ келген болур.

Сют исси болуб къалды, анасы аны аякъчыкълагъа куюуб, сора терезе тюбюне сууурча салды.

— Сакъ бол, балачыкъ, тилейме — иссиди. Бир кесекчик чыда.

Анасы диваннъа олтурду...

Алёшагъа чыдаб тургъан кыйын болду.— Анам, джукъум келеди.

— Анасы джууаб этмеди.

— Анам сют бер!...

Сора къараса, анасы джукълаб тура...

Анасы джылыныр ючюн юсюне бир уллу кёк джау-лукъну джабды. Бу ишине кеси да къууанды!..

Кесини да джукъусу келе эди. Алай а Алёша шиндикни терезе тюбюне тартыб, сора аны юсюне тобукъланыб, эринчиклери бла табакъгъа узалды, ичди. Ыхы, энтда бир иш толду. Джукъусу андан да бек келди...

Ол кружкагъа суу къуюуб, щёткасын да алыб, ванна болгъан комнатагъа тишлерин тазаларгъа кирди...

Сора бек кыйналыб тешинди. Лампаны джукълатыргъа керек болду: бири юйню тюз ортасындан энишге салыныб, бири да джазыучу столну юсюнде тургъан.

Включателге джетер ючюн алайгъа шиндикни тар-таргъа керек болду. «Столну юсюнде лампыны ўа не бла джабайым!» — Алёша кесини ол узун чыбыкъ баргъан кёнчекчигин алыб, лампыны юсюне атды...

Барын да тындырды. Шиндикге миниб, андан да ёрледи, орундуқъчугъуна джатды.

Атасы быллай алапат джашы болгъанын билмей тургъанына, Алёша бек бушуў эте эди. Анасы да билмей джукълай эди.

Н. Артюхова.

Марзиятны гектары.

(Х а п а р.)

I

Марзиятха он джыл болгъан заманда, ол ючюнчю классда айырма сохда эди. Аны кибиқ, хар иште да. Эртден бла анасындан алгъа къобуб, бетин, къолун та-за джуўа эди. Саўут джуўуб, юй сибириб, анасына бо-луша эди. Анасы этиўчю ишлеге тырмаша эди. Хоншу тийре да сабийлерине юретген заманда Марзиятны кёргюзе эдиле. Аны ол тегерекде тенъчиклери андан кёрюб, иги ышанлагъа тырмаша эдиле: тиш щётка, кюзгю джюрюте эдиле.

Дерсде устазны соруўларына джуўаб этерге, не да сорургъа излегенин кёргюзе къолчугъун чыначыгъын-дан партагъа сюеб, устазны кёзюне тутханлай тура эди. Кесинден къарыўсуз сохдалагъа дерс этерге болуша эди

Юйге къайтса, анасы ишден къайтхынчы, юйде джумушну тындырыб, дерслерин этиб хазырлана эди. Аны арий, тала билмегени хар затда да белтили эди.

Сабийле джай школдан чачылдыла. Марзий суйген

тенъчиги Шамшият къатыш кѣлге бара, джюзерге юре-ниуъчен эди. Китаб окъуй эдиле, юйде болуша эдиле. Экиси да солуу заманларын магъаналы ашыра эдиле.

II.

Бир кюн Марзият нѣгерине айтды:

— Алан, Шамшият, джюр, биз да колхозда ишге барайыкъ, биз да билебиз да чюгюндюрге ишлей.

Мен былтыр уллу эгечиме болушхан эдим, иш бла шагърейме. Алай а биреуге болушхандан эсе, кесине юлюш алыб ишлегенни сюеме.

Марзият аны аузуна да чабмай, кесини акъылын айтхан тенъчигине иги тынъылады да:

— Аналарыбыз джер алыб берселе кюреширбиз да? — деди.

Ол кюн юйге джыйылгъанлай Марзият анасына:

— Анам, сенден бир зат тилесем этермисе? — деб сорду.

Къайдам, этерге джараулу зат эсе этерме.

— Этерге керекди, аначыгъым, сѣзюнден сора ишинъ къорарыкъ тюлдю.

— Да айт.

— Меннѣ колхоздан бир гектар чюгюндюр алыб бер, мен да ишлерге сюеме, кючюм да джетерикди. Анасы къызчыгъыны сѣзлерине сейирсинди.

— Марзий, алкъын сени ишлер заманынъ болмагъанды. Джай сизни солургъа недиле школдан. Мен ишлеген да боллукъду, — деб, къызчыгъыны башындан сылады. Унамады. Марзийни уа эришген адети бомауъчан эди. Бу джол а кеси айтхандан таяргъа унамай тохдады.

III

Бир джолда Марзий бригадир бла колхозну тамадасыны ушакъларын эшитди, эки гектар чюгюндюр ишленмей тургъанын билди.

Анасы дагъыда унамады. Сора Марзият анасыны эгечине джумуду.

Марзийни тилегине тынъылаб, кюлген да этиб, бригадирге тебреди. Анасыны эгечи бу болумну бригадирге айтды. Бригадир бу хапарны эшитиб бошагъанлай. Марзиятха къараб:

— Да, кызым, белчигинъ чаганы сабындан базыкъ тюлдю да, этелирмисе? — деди.

Алай болса да Шерифатны бригадасына алыб барды.

— Муну сизни звеногъа къошуб, бир гектар чюгюндюр бермесек болмайды,— деди. Шерифат тюрлениб:

— Да муну несине гектар бересиз, джыйырма беш сотых берсегиз да бир ишге ушайды ансы. Кесине да не кёб болгъан эсе 8—9 джыл болгъанды, сабий не этерикди? — деб, огъурамай сёлешди.

— Манъа он джыл болгъанды, Шамшийге да он джыл болгъанды. Экибизге бирге уа джыйырма джыл болгъанды. Андан сора сиз эки къол бла ишлейсиз, биз экибизни уа төрт къолубуз барды,— деди Марзий.

— Бу сабийден не чыкъса да чыгъарыкъды деб, бир гектар чюгюндюрню кесиб, белгиле салыб, бригадир кетди. Марзий къууаныб ишлеб башлады.

IV

Шерифа келиб къалай ишлерин: къалай чага этерин, къошун къалай аллыгъын юретди. Марзият а бел тюзетмей инъирге дери ишледі. Сора Шерифатны звеносу бла ойнай-кюле юйге къайытды.

Ол Шамшиятха джолда тюбөб, экиси да оноулашдыла. Эртден бла кызыладан алгъа ишге чыкъдыла. Экиси да уллу кызыладан артха къалмай ишлей эдиле. Талай кюнден агроном бла бригадир чюгюндюрлеге къарай келдиле.

Агроном кыызлагъа джетишмеген затларын кѣргюзген заманда, Марзий бла Шамший да гектарны башында эдиле. Агроном къарай келиб Марзийни гектарына джетерге:

— Ма агроном джорукъ бла ишленнѣен, ма былай эртдеден ишлеуѣюлеге къарай туругъуз,— деб, кыызлагъа къарагъан заманда, экиси да чабыб келе эдиле.

Кыызла бары да кюдюле.

— Ма эски ишчибиз буду,— деб Марзийни алгъа тутдула. Марзий кыызарды. Сора бригадир кыызчыкъны хапарын агрономгъа айтды...

Агроном экисине да къараб:

— Ким юретгенди сизни былай таза ишлерге? — деб сорду.

— Шерифа кѣргюзгенча ишлейбиз,— деди Марзият...

— Аферим, аферим! Кѣресе энди быланы кеслери трынакъчыкълача, ишлери уа ма былай ариу, таза!!.

Баучулары К.

БАШЛАРЫ

Джайны эсге тюшюрюю

Джайны эсге тюшюрюю. <i>М. Смирнов</i>	3
Таякъ джанъур. <i>Хубийланы О.</i>	4
Усталыкъ керекди.	5
Бёдене бла джюджеклери. (<i>Таурух.</i>)	6
Пионер лагерь. <i>Байрамкзулланы А.</i>	7
Колхоз бачхала. <i>Байрамкзулланы А.</i>	8
Харбыз. <i>С. Шахмурзаев</i>	9
Школну бачхасында. <i>З. Александрова</i>	10
Къобусда гёбелекге. <i>К. Ушинский</i>	11
Тушман бла шох. <i>К. Ушинский</i>	13
Макъа. <i>Орусланы А.</i>	14
Шекер таулары бири. <i>Байрамукзланы Х.</i>	15

Къач.

Кюз арты. <i>Джаубаланы Х.</i>	16
Кюз арты. <i>И. Соколов-Микитов</i>	16
Кёлек сабанда къалай битеди. <i>К. Ушинский</i>	17
Нартюх. <i>Дибирланы Ш.</i>	19
Будай. <i>С. Шахмурзаев</i>	20
Турна. <i>Н. Быллевден</i>	21
Каска бла Къумурсха. <i>И. Крыловдан (кёч. Чотчаланы М.)</i>	24

Школ, юйдеги, джолдашла.

Заман озуб кетмесин. <i>Габийланы А.</i>	26
Сентябрь. <i>Хубийланы Н.</i>	27
Ишленнъен джашчыкъ. (<i>Хапар.</i>) <i>Аппаланы Б.</i>	27
Амма Майгъа хазырланады. <i>Дибирланы Ш.</i>	28
Ана. <i>Я. Тайцдан</i>	29
Ана. <i>Джазаланы У.</i>	34
Кёк чапракъла	34
Окъуучуну джыры. <i>Семенланы А.</i>	36

Тау бла таулу. <i>Семенланы А.</i>	37
Эринчек бла чыпчыкчыкъ. (<i>Якут таурух.</i>)	38
Ахматчыкыны джангылычы. <i>С. Кунов</i>	39
Къаджыкъмагъан Юн-Су	41

Уллу Октябрь социалист революция

Владимир Ильич Ленин. <i>Н. К. Крупская.</i>	44
Совет джурт—анам. <i>Хубийланы Н.</i>	46
Ишчиле Совет властха дери къалай джашай эдиле. <i>С. Михалков</i>	46
Эллиле Совет властха дери къалай джашай эдиле. <i>С. Михалков</i>	48
Лениннге. <i>Семенланы А.</i>	49

Шахар

Биз ишлейбиз. <i>Миллер</i>	50
Джангы шахар. <i>А. Некрасов</i>	50
Къарачай шахарыма. <i>Сююнчланы А.</i>	52
Почтаны фабрикасы. <i>М. Ильин</i>	53
Биз шахарда болдукъ.	55
Анамы иши. <i>С. Баруздин</i>	56
Къалай насыбды ишлеген! <i>Къулуйланы Къ.</i>	58

Къыш.

Биринчи къар. <i>А. Чехов</i>	59
Къыш. <i>Биджиланы А.</i>	59
Джангы джыл. <i>Н. Джетикашкаев</i>	60
Боранлы къыш. <i>И. Соколов-Микитов</i>	61
Школда ёлкада. <i>В. Бонч-Бруевич</i>	62
Къышхы къонакъла. <i>В. Бианки.</i>	63
Торгъай чыпчыкъ. <i>Быковдан.</i>	63
Къар тюбюнде къанатлыла. <i>М. Тришкин</i>	64
Къыш.	66
Риманы чыпчыкълары. <i>К. Отаров</i>	68

Саурукъ сакълау

Ушакъ.	70
Окъуучуну кюню. <i>Г. Осокина</i>	72
Эсли джаш. (<i>Таурух.</i>)	74

Совет аскер.

Джуртум. <i>Барлакъланы Т.</i>	76
Бир кюн сыртда. (<i>Хапар.</i>) <i>Лайпанланы С.</i>	76

Къызыл Аскер. <i>Батчаланы А.-К.</i>	78
Ваня Андрианов.	79
Тоня партизан эди. <i>А. Колинченко</i>	82
Къызыл лётчикле. <i>Хубийланы О.</i>	84
Аламат хорлам.	85

Хайуанла бла джаныуарла.

Къой. (Колхозну зоотехниги Алибекни айтханындан.)	86
Къошба. <i>Семенланы А.</i>	87
Буденный бек суйген атны юсюнден хапар. <i>И. Всеволожский</i>	88
Ат. <i>К. Ушинский</i>	89
Санитар ит. <i>Ивенсон</i>	91
Адамла къайсы хайуанланы джегиб, миниб джорюйдюле. <i>К. Чарушин</i>	92
Джугъутур. <i>Къулуйланы</i>	94
Юй къоянла.	95
Бёрюле балаларын къалай юретедиле. <i>Л. Толстой</i>	96
Тюлкючюк-эгешчик эм кёк бёрю. (Таурух.)	98
Къаблан. <i>К. Чарушин.</i>	103
Аслан бла тюлкючюк. (Таурух.)	104

Джаз.

Джаз. <i>Семенланы А.</i>	106
Джазында. (Хапар.)	106
Джанкъоз. <i>Борлакъланы Т.</i>	108
Уяларын къалай этедиле. <i>А. Клыков</i>	108
Джаз келди. <i>Сюйюнчланы А.</i>	111
Бабуш джюджекле бла сабийле. <i>М. Пришвин.</i>	111
Тынчлыкъларын бузады.	113
8-чи Март. <i>Боташиланы А.</i>	114
Къой чыпчыкъла келдиле. <i>Богданов</i>	115
Ленинни туугъан айы. <i>Элкъланы А.</i>	115

Чегет

Тереклени даулашханлары. <i>К. Ушинский</i>	117
Мен наратчыкъ ёсдюреме. <i>Акъбайланы А.</i>	118
Чегетни сакъла, ёсдюр.	119
Къайын. <i>К. Ушинский</i>	121
Бурма къайын.	121
Джёге	122
Чегетде. <i>Маммеланы И.</i>	123
Терекле джайылсынла. <i>Акъбайланы А.</i>	124

Башха бутакчыкъ. <i>К. Ушинский</i>	125
Мичуринни садында	126
Тереклени сакълагъыз	128

Биринчи май.

Хош келдинъ, Май. <i>М. Чотчаланы</i>	130
Майны къууанчын этдик	130
Шохлукъ. <i>Байрамукъланы Х.</i>	132
Къызыл байракъ. <i>Г. Марк</i>	133
Тамада къарнашха. <i>С. Қапаев</i>	136
Уллу къууанч	136
Хорлам кюн. <i>Байрамкъулланы А.</i>	137
Джаш ленинчилени уллу къууанчлары	138
Башларына эркинлик алгъан кытай сабийле. <i>И. Кожедуб</i>	139

Классдан тышында окъуллукъла

Шушь сууну бойнунда. <i>А. Кононов</i>	141
Гугурук бла налмаз. <i>И. Крылов</i>	143
Къызыл наныкъла. <i>А. Кононов</i>	143
Ата джурт ючюн. <i>Багъатырланы Х.</i>	145
Ленинни къагъыты. <i>А. Кононов</i>	147
Владимир Ильич субботникде. <i>Бонч-Бруевич</i>	148
Къыйын инъир. <i>Н. Артюхова</i>	150
Марзиятны гектары. (<i>Х а п а р.</i>). <i>Баучуланы К.</i> . . .	152

Лейла Исмаиловна Аджиева.

РОДНАЯ РЕЧЬ

Книга для чтения во втором классе
начальной школы

На карачаевском языке.

Редактор *И. Р. Салпагаров.*
Художественный редактор *Д. Х. Кубанов.*
Технический редактор *З. Т. Темирова.*
Корректор *Р. А. Ижаева.*

Сдано в набор 12-II-1963 г. Подписано к печати 10-VI-1963 г.
Формат 60×92¹/₁₆. Печ. л. 10. Уч.-изд. л. 7,8.
Тираж 4 000 экз. Заказ № 1761. Цена 15 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,
г. Черкесск, ул. Ленина, 35.

Ставропольская краевая типография, г. Ставрополь, ул. Артема, 18.

Цена 15 коп.